KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIII. évf. 1898. Martius—Április. 2-ik füzet.

Brassai, mint philosophus.

Brassai halála alkalmával a sajtó részéről olyas nyilatkozatokat hallottunk, hogy meghalt az utolsó magyar polyhistor. Ha igaz ez, akkor ma nincs élő ember, ki az ő minden tudományszakra kiterjedő munkásságát érdeme szerint méltathatná. Mert a mai kor annak az egyetemes készültségnek, melynek Br. egyik ritka példája, nem kedvez. Ezért részekre kell osztanunk őt, kinek tekintete mindíg csak az egészen, az általánosan nyugodott meg, ki fáradhatatlanul munkált az egyes tudományok apró útvesztőiben, ágaiban, de eredményeit mindíg csak általános elvek szempontja alá helyezve, tudott megnyugodni. Vajjon fog-e adni munkásságának e különböző oldalakról való, de mindíg csak egyoldalú szemlélése az ő érdemeihez méltó képet? Nem igen hihető. S igy ő a maga bámulatos nagyságában és sokoldalúságában előttünk érthetetlen, mert megfoghatatlan lesz. Az egyes szaktudományok mindíg csak a maguk szakjabelit fogják benne látni; ő meg minden szaknál le tudja teljesen bilincselni a szemlélőt. Más oldalú vizsgálásra nem marad figyelem, sőt értelem, felfogás sem.

Történtek már kisérletek az ő százéves pályafutása rajzolására, sokoldalú munkásságának méltatására,[1] s egy felolvasás[2] foglalkozott vele, mint kritikussal, zeneelméleti és belletristikai iróval.

Brassait, mint philosophust méltatni, nem könnyű feladat. Nehezíti a kutatást és áttekintést az a körülmény, hogy czikkei, melyek ílyen vonatkozásokat tartalmaznak, a legkülönbözőbb lapokba vannak elszórva; összegyüjtésük nagy bajjal jár, sőt keresztülvihetetlen. A másik nehézség még nagyobb. Philosophiai munkássága 1832-től 1897-ig 65 évet ölel fel. Nincs ez eseményekben, találmányokban, mozgalmakban és eredményekben oly gazdag korszaknak egyetlen nevezetesebb mozgalma, mely Br. feje fölött nyomtalanul enyészett volna el. Az ő minden iránt élénken érdeklődő szelleme tárva-nyitva volt a hatásoknak; de megfontolás, megbirálás nélkül egyetlenegyet

[1] Kőváry László, Brassai pályafutása. 1897.
[2] Kozma Ferencz az Erdélyi Irod. Társ.-ban. 1897.

sem fogadott el. Érdeklődő figyelemmel kisérte a tudományokat haladásukban, tévútaikon is; de élesen, szigorúan rostálgató elméjét az egyszer megtalált igazságtól semmi hatalom elmozdítani nem tudta.

Most már annak, a ki az ő álláspontjának, nézeteinek elemzéséhez, fejtegetéséhez fog e hatásokkal szemben, ismernie kell e 65 évnek minden szóba jöhető philosophiai mozgalmát. Mert ő ott van mindenütt, a hol eszmék, a tudomány lobogója alá harczosok gyülnek. Ott van, hol az emberi elme titkos, homályos kérdésekre fényt deritni, erejét gyűjti. Költészettani, kritikai, aesthetikai, természetbölcseleti, logikai, módszertani, vallásbölcseleti, metaphysikai kérdések mindíg feltalálják benne a harczost. A magyar bölcseletben önállóságra törekvők „egyezményes bölcselete“, Hegel dialektikája, a modern materialismus lelketlen és szellemtelen követelőzései, a darwinismus, a positivismusnak nagy igényekkel fellépő rendszere fényes dialektikájának mind megannyi czélpontjai.

Egyetemes, mindent magába ölelő szelleme csak a philosophia révében talált nyugalmat. Első szerelme ez volt s bölcseleti kérdésekkel foglalkozva lehelte ki nagy lelkét, miként Sokrates, kit közöttünk senki jobban nem értett és nem magyarázott.

Brassai nem az írói dicsőségvágy viszketegéből irt. Előbb szorgalmasan tanult és pedig saját maga belátása s értelme kalauzolása mellett s csak miután valamely kérdésbe teljesen beledolgozta magát s érezte, hogy a kérdést másoknál mélyebben, alaposabban áttanulmányozta, tette tanulmányai eredményét papirosra. Magával szemben ép úgy gyakorolta a kritika szükséges tisztét, mint az élte hosszú folyamán fellépő szellemi mozgalmakkal és koreszmékkel szemben. Innen van, hogy 65 évre terjedő philosophiai írói múltját igen nagy részben negativ kritikai működése jellemzi; innen van, hogy teremtő, productiv művei sem nélkülözik a kritikai élt és sokszor csipős megjegyzéseket; innen van, hogy legmaradandóbb becsü methodologiai három értekezése legmélyebb lényegében nem egyéb, mint a fellépő utilitarianismus elleni fényes tiltakozás; innen van végre az is, hogy a 96 éves bölcs „igazi positiv philosophiája“, mely rendszere, világnézete „sarkalatos állítmányait“ tartalmazza, lényegesen a Comte positivismusa ellen, de belőle indulva ki, épül fel. Az ő „észgépe“, az ő teremtő ereje kivülről várja a lökést a tevékenységre, az ellentétek harczában nőttön-nő, élesedik és izmosodik.

Brassai érett ésszel kezdett az iráshoz. Soha egy gondolatot a legtüzetesebb meghányás-vetés, megfontolás nélkül le nem írt. Innét

van, hogy hosszú működése alatt soha semmiben ellenmondás vagy következetlenség hibájába nem esik. Az emberiség legféltettebb és legdrágább eszméi, isten, lélek, halhatatlanság, szabad akarat oly szilárd és kimagasló pontok az ő philosophiai elmélkedésében, melyek biztosan vezérlik őt a kor sokféle, néha zavaros, máskor ellenmondó eszmeáramlataiban.

Irói pályáját egy aesthetikai értekezés nyitja meg 1832-ben, a mely dióhéjban már magában foglalja az 1858-ban megjelent s lélektani alapon fejtegetett logikája fejtegetéseit. Logikája formalis álláspontját sokkal későbben, 1877-ben megjelent logikai tanulmányai rendíthetetlenül fenntartják. Módszertani elveit, melyeket az 1867—69-ben megjelent három értekezésében fejtett ki alaposan és tüzetesen, már 1844-ben megtaláljuk a Vasárnapi Ujság egy kis czikkében s megtaláljuk gyakorlatilag kivive már az 1845-ben megjelent Okszerű vezérében is. *Az igazi positiv philosophiában* letett alapelvek egyikét-másikát évtizedekkel azelőtt már megtaláljuk dolgozataiban. Innen, hogy néha ismétli magát. Innen, hogy az 1887—93-ig a Dávid Ferencz Egylet kiadványai közt önállóan is megjelent *Melyik az igazi tudomány* s a *Magyar Philosophiai Szemlében* 1888—89-ben megjelent *A philosophia fordulta* cz. művei lényegében már adják az igazi positiv philosophia tartalmát. De soha úgy, hogy a kérdést valamely új oldalról ne világítanák meg.

Összefoglaló áttekintést csak műveinek elemzése nyujthat. Mielőtt azonban philosophiai gondolkodásának érdemleges szemléletéhez fognánk, ifjukori tanulmányairól is meg kellene emlékeznünk. De e tekintetben adataink meglehetősen hézagosak. Nincs egyetlen életrajzi vázlat sem, mely e kérdéssel érdeme szerint foglalkoznék s némi fényt derítene rá. Adatok hiányában fel kell használunk azokat a nagybecsű önéletrajzi adatokat, melyeket műveiben és czikkeiben elszórva itt-ott találunk.

Tanulmányai eredeti gondolkodását a legkisebb mértékben sem befolyásolják; s egyáltalában nem úgy értendők, hogy ő ezeknek alapján valamely kidolgozott rendszer kész hívéül ajánlkoznék s a magyarázás, terjesztés, népszerűsítés inkább hasznos, mint önálló gondolkodásra valló munkájával megelégednék. Nem, a mit ő másoktól átvesz, mert hisz bölcseleti rendszere sarkalatos tételei egyik vagy másik philosophiai rendszerben megvannak és nem újak, azokat az ő éles és mélyreható elméje feldolgozza, átalakítja s teljesen más formában és más vonatkozások közé helyezve, adja vissza úgy, hogy

eredeti tulajdonaként tekinthető. Ebben a kérdésben irói lelkiismerete sokkal kényesebb, mint a mai nemzedéké s nem mulasztja el, a hol az alkalom kinálkozik, kiemelni e körülményt. Már ennélfogva is nagyon kicsinylő az a mód, melylyel Alexander Bernát a Pallas-lexikonban a magyar bölcsészet története vázolásában Brassai érdemeiről megemlékezik, nem tudván róla egyebet mondani, mint hogy ő is juttatott bő szellemi kincseiből a philosophiának is. Ha a philosophia magyar müvelőit az eredetiség szempontjából osztályoznók, Brassainak igazságos mértékkel nagyon előkelő helyet kellene közöttük biztosítanunk.

A következő sorok Brassainak, a philosophusnak vannak szentelve. Czéljuk lesz nyomon kisérni az ő munkálkodását, kifejteni azokat a kincseket, melyeket ritka gazdagságú szellemi tárházából reánk, utódaira hagyott örökségűl, figyelemmel kisérni és lehetőleg kiemelni azokat a pontokat, melyekben ő nemcsak hogy felemelkedett a kor szinvonalára s a haladó tudománynyal hosszú élete folytában lépést tartott, hanem korát meg is előzte. Lehetetlen, hogy ennek a példátlanúl gazdag szellemi életnek a szemlélése egyikünket vagy másikunkat ne ejtene abba a szellemi gyönyörbe, melyet ő élvezett s melynek még létezését sem sejti az, ki nem hatolt be a tudomány titkaiba, mélyeibe s nem hozott fel onnan önmunkássága folytán, habár csak olyan eredményt sem, mely mások előtt már régen ismeretes volt. Nagy emberek élete még tévedéseiben is végtelen tanuságokat rejt magában. Brassai hosszu élete, agyvelejének minden munkássága, lelkének minden gondolata, szivének minden dobbanása a tudománynak, a tudományok önzetlen szeretetének volt szentelve.

Munkássága különböző irányait olyan sorban próbáljuk ismertetni, a mint művei megjelentek. Ezért rendre jönnek szóba aesthetikai, logikai, materialismus elleni, módszertani, darwinismus elleni, vallásbölcseleti és metaphysikai nézetei.

I. **Aesthetikai munkássága.**[1]

Brassai teljes aesthetikai rendszert nem írt. Elméleti fejtegetései sem terjednek ki az összes művészetekre. Legbehatóbban a

[1] Aesthetikai czikkei: *A gyönyörűségről, melyet a szépművek szemlélése vagy hallása okoz bennünk.* Nemzeti Társalkodó. 1832. I. félév. 11., 12. sz. II. félév. 4. 5. sz. — *Bévezetés.* Melyben sz. önkint bevallja, sőt meg is bizonyítja, hogy ő nem criticusnak való; elmefuttatás, melyben a k. o. többet

költészet, s itt is inkább csak a drámai és lyrai költészet, aztán a zene elméletével foglalkozott. 1858-ban megjelent logikája 21. §-ában „későbben adandó aesthetikájáról“ beszél. Ebből látjuk, hogy az aesthetika teljes rendszerének kidolgozását tervezte. A terv nem valósult. Hogy minő veszteség ez az aesthetika szegényes magyar irodalmára, későbben, czikkei tárgyalásánál, látni fogjuk.

Aesthetikai előtanulmányairól csak czikkei vonatkozásaiból és saját nyilatkozataiból értesülünk. Utóbbiaknak nagy jelentőségét Brassainál kiemelni felesleges. Nyomtatásban megjelent első czikke egy aesthetikai értekezés volt. Ez magyarázza eljárásunkat, melylyel először aesthetikai működését kivánjuk ismertetni. Brassainak, a már nagynevü tudósnak, kétségbe vonhatták volna illetékességét aesthetikai dolgokban. Ő igazolja magát s ír előtanulmányairól: [1] „Már nagyon fiatalon föltettem magamban, hogy az irodalmak jelesebb, de legalább legjelesebb termékeit -- eredeti alakjukban — elolvasom. A sors kedvezett föltételemnek. A „csöndes öregség“ megvárt s úgy várt meg, hogy korán fejlett hajlamaimat nemcsak el nem ölte, de meg sem gyöngítette. Igy történt az, hogy én az — e nevet igazán érdemlő — irodalmak legnagyobb részét classicusaikban élvezni s méltányolni birtam. De ez nem egyszerre, nem is rövid idő alatt, hanem egy egész hosszú életen át időszakonkint esett meg“. Másutt[2] megint: „A német irodalomból Wieland, Lessing, aztán Schiller és Herder munkái valának első s csaknem kirekesztő olvasmányaim s mindezek a régiek összevéve erősebb ellensúlyt alkottak, mintsem hogy az akkoriban divatozó Lafontaine és Cramer, Iffland és Kotzebue kártékonyan vagy ferdítőleg hathattak volna, alakulni jó irányban kezdett, izlésemre. Íly alapra fektetém én aztán az ismeretesebb európai nyelvek irodalmai ismeretét. Német, frank, olasz és angol munkák olvasásában az irodalom historiája szolgált kalauzomúl, mulatságom és tanulmányaim tárgyait csaknem kirekesztőleg az ott meg-

lel, mint a mennyit keres. Criticai Lapok. 1855. 1—21. l. — A tudós leánya. Irta Eszther szerzője. *Birálat.* Criticai Lapok. 1855. 27—43. l. — Nemzeti Szinház. Criticai Lapok. 67—73. l. — *Classicismus és romanticismus.* Pesti Napló. 1856. 236, 263, 316, 317. sz. — *Egressy Gábor XXXIII. »Rebus«-a.* Pesti Napló. 1858. 32, 33, 34, 35. sz. — *A Korunk szinbirálójához.* Kolozsvári Közlöny. 1862. 19. sz. — *A kritikus tragédiája.* Korunk. 1862. 31, 32, 33, 34, 35. sz. — *Gyulai Pál legujabb leleményei az aesthetikában.* Fővárosi Lapok. 1864. 258. sz. — *Burns olvasása után.* Fővárosi Lapok. 1871. 50, 51, 52. sz. — *A hasonlatról.* Erdélyi Muzeum. 1874. 3. sz.

[1] Burns olvasása után.

[2] Classicismus és romanticismus.

állított reputatiok képezték s íly iskolán öntudatosan s gondolkozólag keresztűl menve, bizony tökfejű s tapló szívű embernek kellett volna lennem, hogy ízlésem nemesítésében annyi lángész gyönyörködő bámulása ne hagyjon észrevehető nyomot maga után. Ha ezekhez hozzáteszem, hogy nem siettem tanulmányaim minden parányi eredménykéjét legott kiharangozni, mint most szokták tenni, midőn 16—17 éves gyerköczék albumokat s irodalmi lapokat szerkesztenek s általuk kiadott remekekkel apjaik ízlését akarják mívelni, hanem némi aránylatos miveltséget vártam s tanultam, míg némi igényt tarthatnék az oktatásra; szóval, ha megmondom, hogy az első sor, mit nyomtatás alá irtam, betöltött 30-ik évem után lőn irva, azt hiszem, elég indokot adék fel egy aesthetikai patens kiszolgáltatására számomra."

Igy „meg nem szakadó vizsgálódással s elmélkedéssel és mások munkái s működése figyelmes számba vételével" [1] készítette magát elé az aesthetikai pályára s írta meg „aesthetikai alapító értekezését", mely mint 12 évi inductio gyümölcse" az „Erdélyi Társalkodóban van eltemetve." [2]

A 12 évi inductio gyümölcse nyomtatásban megjelent első értekezése: *A gyönyörüségről, melyet a szépmivek szemlélése vagy hallása okoz bennünk.* [3]

Kisérjük végig gondolatmenetében.

A gyönyör okát s a szép lényegét magyarázó elméletek között összeegyeztethetetlen kölönbségek vannak. Egyik az *ideálban,* másik a *természet utánzásában*, egyik a *tökéletességben,* s így a teljes czélirányosságban, másik a *czélnélkül való czélirányosságban* látja azt. A művészet czélját illetőleg is íly elütők a felfogások. Egyik „csupán egy henye élet mulattatásában", másik „az emberi nem értelmi s erkölcsi kimivelődése eszközében" látja azt. Ez ellentétes felfogások arra engednek következtetni, „hogy vagy nincs semmi közönséges törvényregula, mely minden nemzeti vagy személyes előitélet nélkül, minden mestermívnek becsét és érdemét átaljában bevehető világos okokból megmagyarázva, annak igazi rangját kimutatná, vagy ha még egy olyannak létéről kétségbe nem estünk, azt még

[1] Halljunk szót! A Hon. 1863. 115—118. sz.

[2] Classicismus és romanticismus.

[3] Nemzeti Társalkodó. 1832. I. félév. 11, 12. sz. II. félév. 4, 5. sz. Németre fordítva az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok. II. k. 236, 317, 364, 414. l. és III. k. 583, 607. l.

eddig aesthetikusinknál hijában keressük s feltalálása hátra van.“ Az utánzás tökéletessége visszás arányban állván az aesthetikai gyönyörrel, általános aesthetikai elvűl felvenni nem lehet. De az eszményt sem. Az eszményítésnek ugyanis két értelme van. Első szerint „minden valóság ideálja nem egyéb, mint ugyanaz a valóság gondolható legtökéletesebb állapotjában“ ; de ez az állapot csak ideálban van meg. Második szerint: „a tökéletességnek ez élet szük határai közt elérhető, testi érzékeinkkel megfogható lépesőjét nevezzük ideálnak“. Ez esetben a szépművek kilencztized része nem érdemelné meg e nevet. De indulatok, szenvedélyek is lehetnek tárgyai a művészeteknek; ezeket pedig nem lehet eszményíteni. Ez elméletek elégtelenségének okát abban találja, *„hogy eddig igenis objective, vagyis a tárgyban magában kerestük a szépmesterség sajátságát tevő tulajdonságokat“*. Forditsuk meg hát a dolgot. *„Minthogy a szépmívektől okoztatott gyönyörüséget egészen csak magunkban tapasztaljuk, ezt a benyomást vizsgáljuk meg közelebbről, fejtsük, daraboljuk fel az őt alkotó egyes érzésekre, s a mely tárgy alkalmatos lesz ezeket felébreszteni bennünk, ruházzuk bizvást arra a szépmív dicső nevezetét.“*

Vegyünk pl. egy élő fát s annak híven festett képét. Érzékeink útján mindkettőről képzetet alkotunk s azt lelkünkkel közli felfogó tehetségünk. Az első hidegen hagy, a második kellemes benyomást tesz. Miért? Mert „az első kép formálását lelkünk mintegy szenvedőleg és tudta nélkül teszi meg.“ De a második esetben ez az önkéntesség nélkül való s szinte mechanikai munka nem elég.“ Mikor a festett fát szemléljük, lelkünk nemcsak erről alkot magának képzetet, hanem az eredetiről is; a kettőt összehasonlítja, az előadás hiányait kipótolja s az eredeti tárgyról helyes képet formál. E feltételek általánosak s ezért a szépművek szemléléséből vagy hallásából származó gyönyörűséget okozza *„lelkünknek az az önkéntes munkássága, mely a szépmív által érzékenységink elébe állitott vonásokat kiegészítve, magának egy tökéletes képet alkot.“*

Ez aesthetikai főelv („gyökérértelem“) következményeit s a müvészetek különböző nemeire való alkalmazását a második értekezés nyújtja. Ez a lelki tehetségek elemzésével kezdi lényegében oly szellemben, mint 26 évvel később logikája.

Előszámlálván a lelki erőket, e kérdést teszi föl: „Okozhat-e az előszámlált lelki erők gyakorlása magában gyönyörűséget?“

Így felel rá: „A lelkierők munkálódása, minthogy önérzés és tudat járul hozzá, gyönyört okozhat.“ Minden gyönyört kettőztet,

sőt hatványoz a *meggyőzött nehézség érzése*. A nehézség meggyőzése s az ezzel járó kellemes érzés ott van, mikor képző tehetségünk kilépve a kűltárgyak benyomásait kisérő szenvedő szolgai állapotból, cselekvővé, másolóból teremtővé lesz. Mikor egy tárgynak több éles, de az egészet ki nem merítő vonásai érzékeink elé ötlenek, az ábrázoló tehetség a hiányzókat önerején előállítva, a tárgynak egész és tökéletes képét alkotja meg. „Mindazt, a mi ilyforma vonásokat érzékeink elébe adni s lelkünk lerajzolt önkényes munkásságát felserkenteni alkalmas, *szépmívnek* nevezem.“

Azok a vonások, a melyek a lélek teremtő munkásságát a kép kiegészítésére serkentik, az *aesthetikai jegyek*. Rendre véve most e szempontból a művészeteket, úgy találja, hogy a költészetben e jegyek — a szók — minden idegen inger nélküliek, „az általuk ébresztett s lelkünk munkásságától teremtett képek teszik az egész gyönyört.“ A költészettől „egy szembetünő s büntelenül által nem szökhető hézag“ választja el a festészetet. Jegyei az érzéki tárgyak „körülrajzai“, a színek, árnyékolás „már magukban is igéző ingerrel birnak s a lélek munkásságának keveset hagynak a kép kiegészítésére.“ A szobrászat („faragó mesterség“) már elég dolgot ad lelkünk utánteremtő erejének. Képzelteti a piros vért a hideg márvány felszine alatt, szánalmat kelt a haldokló gladiator iránt, kecseget az átlátszó lepel alatt az emberi tagok bájoló alakja által. „A szemlélő lelke s a művész vésője csaknem egyenlő mértékben munkálnak a szobrok által okozott gyönyörön.“ „A zenét a többi művészetekhez s a szépművek benyomásának előadott elvéhez igen vékony fonal tartja.“ Jegyei a dallamba s összhangba szerkesztett hangok oly ingerrel birnak, hogy lelkünknek kevés módot engednek munkálkodásra. A felállított főelvből minden művészetet általában érdeklő következő következtetéseket vonja:

1. A jegyek által felébresztett képek sorát egy szellem lelkesítse s egyszerű, könnyen felfogható eszme határozza.

2. A lélek munkája végbevitelére testi szervekkel él s a vis inertiae ellenhatását felül kell mulnia; ezért a jegyek se igen számosak, se igen kevesek ne legyenek; „a vis inertiae különböző lévén, az ugyanazon szépmű által okozott tiszta aesthetikai gyönyör is minden egyénre nézve különböző.“

3. „Minden képzet és eszme az érzéki tárgyak képei s ezeknek egymáshoz való arányai lévén, lelkünk teremtő ereje csak abban áll, hogy e képeket más rendbe, összefüggésbe és arányba helyezi

s így minden productio tulajdonképen csak reproductio. A felgerjesztendő képet alkotó egyes vonások, ha szétszórva is, készen vannak emlékezetünkben s lelkünk ezeket csak összeállítja.“

4. „A jegyeknek nemcsak conventionalis és történetes, hanem a felvett tárgy s az előállítandó képek valódi mivoltából és sajátságából vett vonásoknak kell lenni.“

Adtuk Brassai első értekezésének lényeges tartalmát. Részletesen foglalkoztunk ez értekezésével nemcsak kiválóan tartalmas voltáért, hanem azért is, mert az egészen, habár nem is szembetűnő világossággal, az eszmetársulás, a képkapcsolás (associatio) elve vonul végig vezérfonal gyanánt. Ez az a fontos elv, mely ma az aesthetikában általánosan kezd uralkodni. *Fechner*, kit Carriere alig ismer el czéhbeli aesthetikusnak, 1866-ban, tehát 34 évvel Brassai után, egy felolvasásában hangoztatta először az associatio fontosságát az aesthetikában. Felolvasása — a mint maga mondja[1] — meglehetősen fiascot csinált a philosophusoknál. Tíz évvel később kiadta *Aesthetikai elő iskoláját,* melynek — úgy szólva — vázát épen ez elv fejtegetése s az aesthetika egész területén való szerepe mutogatása képezi. Most már hatott. A deductiv aesthetikusok haladó pártja is elfogadta ez elvet. Carriere pl. Aztán az oly korán elhalt berlini tanár H. K. v. Stein. Irodalmunkban is megjelent ez irány Pekár Károlynak a budapesti egyetem bölcsészeti karától megjutalmazott s az akadémia támogatásával kiadott *Positiv aesthetikájában*,[2] mely valódi nyereség irodalmunkra.

Brassainak, ki a német gondolkodást 34 évvel előzte meg, értekezését kevesen ismerik. Pedig ő felismerte az aesthetikában kétségtelenűl igen fontos elvét az associationak. E mellett szól fennebb vázolt értekezése. De e mellett szólanak nyilatkozatai is, melyekből világosan látszik, mennyire tudatában van ő az elv fontosságának.

Gyulai Pálhoz 1871-ben így ír:[3] „Hiszen téltul figyelmére méltatta ön — és tudtomra az irodalom férfiai közül csupán ön — azt *az egyedül magam állította elvet,* mely szerint a mesterművek élvezetebeli *gyönyör általában véve az élvező szellemi tehetségeinek a mű által ébresztett működésében*, ha úgy tetszik „tevellésében“ vagy „ténykedésében“ áll.“ Ugyanabban a *Nyilt levélben* követeli a költőtől, hogy „a leirás elemei, a kép vonásai közűl csak annyit vegyen

1 Vorschule der Aesthetik. Leipzig. 1876.

2 1897.

3 Burns olvasása után. Nyílt levél Gyulai Pálhoz.

igénybe, a mennyi elég arra, hogy *az élvező, ama szellemi Proteus, az eszmetársulat hatalmas segélyével a többieket hozzájuk pótolni bírja.*" Az associatio elvét logikája 36. §-ában „kimondhatlan fontos"-nak mondja, mely „befoly életünk legtöbb és legérdekesebb viszonyaiba" s már első értekezésében így ír róla: „A képzetek társulására Locke figyelmeztetett először; de ha ő Keppler volt az ideák alkotmányára nézve, nem támadt még utána Newton, ki az *ideák társítását, mint a psychologiai világ gravitatioja törvényét* felkapván, azt *oly sok, eddigelé megfoghatatlan lelki jeleneteknek világositására és megértetésére használja s alkalmaztassa.*"

A legújabb tudományos vagy positiv aesthetika szerint „a költészetben, melyet par excellence associativ müvészetnek nevezhetnénk, óriási szerepe van a szép eredeti hatásához kapcsolódó associativ tényezőknek."[1] Fechner szerint a költészet és festészet között az associatio szempontja szerint az a főkülönbség, hogy „a festészet látható szavai közvetlenűl adnak *valamit* az ábrázolandó dologból, pl. az emberből külső alakját, szinét, a mik nem teszik ki az egész embert, de igenis egy részét és csak a többit, a mi még hozzátarzik, bizzák az associatiora; de *a nyelv szavai kevés kivétellel egészen közönyösek* az előadandó dolog iránt és mindent az associatiora biznak."[2] Brassai más szavakkal ugyanezt a gondolatot fejezi ki, midőn azt mondja, hogy a „költészetben a jegyek minden idegen ingernélküliek, az általuk ébresztett s lelkünk munkásságából teremtett képek teszik az egész gyönyört;" „a festészet jegyei már magukban is igéző ingerrel birnak s a lélek munkásságának keveset hagynak a kép kiegészítésére." Fechner a zenére nézve az associatio álláspontjából ezeket mondja:[3] a zene hatása a zenei hangulatokon és a dallam és összhang érzésén nyugszik. Ezek „*függetlenek képzettársulásoktól* és bármennyi képzet, emlékezet és ezeknek összege társul is hozzájuk, az mellékes marad e lényegileg zenei hatásokra s bizonyos határokon belől esetleg s mellékkörülmények szerint változik." Brassainál ugyanezt a gondolatot találjuk: A zene jegyei oly ingerrel birnak, „hogy lelkünknek kevés módot engednek munkálkodásra." Brassai főelve szerint „lelkünk önkéntes munkássága kiegészíti az elébe állított vonásokat." Ámde honnan egészíti ki?

[1] Pekár, Positiv aesthetika. 1897. 286 l.
[2] Vorschule der Aesthetik. 1876. 137 l.
[3] Vorschule der Aesthetik. 159 l.

Úgy-e tartalmából? Mert a kiegészítő vonásokat nem veheti a tárgyról. Veszi tehát a lélek a maga tartalmából, melyet a vonások direct hatása kelt, hoz emlékezetbe. Két hatás egyesül itt: a képnek eredeti s a lélek által pusztán szenvedőleg felfogott hatása s a maga tartalmából hozzáadott s e munkásság által gyönyört okozó hatás. Fechner amazt közvetlen, ezt associativ benyomásnak nevezi s azt mondja, hogy az aesthetikai tetszés felkeltéséhez e kétféle hatás találkozása, megegyezése vagy hareza szükséges. A párhúzamot folytatni lehetne még tovább is. Felemlíthetnők, hogy az aesthetikát Brassai is, Fechner is inductiv tudománynak tartja. Brassai gunyolódik Vischernek hat kötetes deductiv aesthetikájával s nem tudja ráadni magát, hogy elolvassa. Fechner szembeállitja az „*Aesthetik von oben*"-nel az *Aesthetik von Untent* s amazt agyaglábu óriásnak mondja.[1] Brassai vallja, hogy „az aesthetika világosan inductiv természetü."[2] És mint ilyennek következtetéseit néha egyetlen egy tény is képes századok munkálatai daczára halomra dönteni. Az aesthetikában a zavart és nehézséget növelte az is, „hogy míg a franeziák és angolok a tudományt természetes inductiv modorában üzték, a németek a speculativ philosophia mélyeibe sodorták be s rendszeröket a szép a priori való értelmezésére igyekeztek felépíteni, miszerint ezek s amazok között minden kéznyujtás el vala zárva s el is marad mindaddig, míg az inductio és speculatio közti kapocs feltalálva, avagy a köztök tátongó mélység felett a híd megépítve nem leend, melynek azonban nincs hirünkkel, hogy valamely gyárban bár még lánczát is megkovácsolták volna."[3] Fechner még 1876-ban is azt mondja, hogy a deductiv aesthetika („Aesthetik von Oben") mívelése a németeknél Kant, Schelling, Hegel hatása alatt túlsúlyban van az inductiv aesthetika mívelése felett, de utóbbi útja most már nem teljesen elhagyatott,[4] s ő is felteszi a kérdést, vajjon nem lehetne-e a két ut előnyeit egyesíteni az által, hogy az alulról (inductive) induló utat felülről jövő eszmékkel és elvekkel világosítsuk meg.[5]

Azt hisszük, hogy a felsorolt egyezések eléggé mutatják azt a rokonságot, melyet Brassai értekezése a „tudományos" aesthetika

[1] Vorschule der Aesthetik. 4. l.
[2] Criticai Lapok. 1855.
[3] Ugyanott.
[4] Vorschule der Aesthetik. 6. l.
[5] U. o. 4. l.

eredményeivel mutat. Ez eredményeket az aesthetikus világ nagy diadallal ünnepelte s Brassai értekezéséről tudomást is alig vett. Ha nem lenne oly nagy időköz közöttük, még elhallgatott átvételre gondolnánk Br. részéről. Ámde a nyugati irodalmakból átvesszük az eredményeket s a miénket ignoráljuk. Eszünkbe jut a költő:

Warum in die Ferne schweifen,
Wenn das gute Licht so nah?

Igaz, hogy Brassai elve nincs rendszeresen kidolgozva; csak fermentum cogitationis-t nyujt, de hiába várta feldolgozását s hatását. Nem telt be, mit 1856-ban mondott:[1] Nem haszontalan dolog tehát, ha „sokáig főzött aesthetikai nézeteimet, akár birálatok, akár tüzetes értekezések alakjában közlöm."

Brassai aesthetikai értekezésének egyik nagy érdeme tehát az, hogy az eszmetársulás fontos szerepét az aesthetikában először vette észre közöttünk. Teljesen járatlan utakon nem jár itt. Mert az angoloknál Burke és Home, a németeknél Herder sejtenek valamit az elv fontosságáról. Hatásra azonban nem gondolunk. Másik érdeme az, hogy a szépet nem egyedül a tárgyban keresi, hanem a szemlélő, az élvező alanyban is. Itt is, habár más előzmények, másnemü kutatások után olyan eredményekre jut, mint a mai aesthetika, a mely a külső benyomások alapján keletkező érzések és főleg szép érzések physiologiai és psychologiai magyarázatával feladatát megoldottnak tekinti s a mely a régi metaphysikai aesthetikáról ép oly lenézőleg beszél, mint a mílyen kevés eredményt vár Brassai attól.

Brassait ez első philosophiai értekezése után másnemű tanulmányok foglalták le. Legalább jó darab ideig ide vágó czikkét, dolgozatát felkeresnünk nem sikerült. Aesthetikai kérdésekkel foglalkozva 1855-ben találjuk csak, mikor a „Criticai Lapok"-at megindítja, a mely pártolás hiányában csak az első füzetig vihette. A közbeeső időt lapszerkesztői, tanári s ezzel kapcsolatban módszertani kérdések foglalták le. Mert a sokkal későbben, 1867—69-ben az akadémiában olvasott értekezéseinek a módszerről, a csirája fogamzását már ez időkbe kell tennünk.

A *Criticai Lapok* elé egy Bévezetés"-t ir, melyben aesthetikai kérdésekkel s a hivatása magaslatán álló kritikus kellékeivel foglalkozik. A kritika a biróság egy neme. De az „irodalmi biró"-nak hazai codexe nincs. Az izléstan volna az; de ennek nincsenek vezér-

[1] Classicismus és romanticismus.

fonalai, zsinórmértéke. S ha volna is, „csak az tudhatja, a ki próbálta, mily véghetlen bajos és kényes dolog általános elveket speciális külön tényekre, habár csak megitélés végett is, alkalmazni.“ Nem jellemezhetem — mondja tovább — hasonlítás útján találóbban az aesthetikai rendszereket, mintha a viz hullámaiként feldagadó s ismét elenyésző természetrajzi rendszerekkel vetem össze.“ Aztán inductiv tudomány lévén, „az izléstant csalhatatlan és változatlan észtudománynak nem tarthatjuk.“

Nem becsüli túl a kritika értékét. Oktató szerepéről keveset tart, nem hogy a kész, de még a fejlődésben levő művész irányában is. A kik ilyen szerepet követelnek a kritikától és aesthetikától, azok azt a rejtvényt akarják valósítni, hogy „az apja még meg sem született s a fia már fölüljár a házon.“ „Szabályok combinatiojából soha egyetlenegy remekmű sem jött létre.“ A kritika, az aesthetika czélja „az ismeretszomj kielégítése.“ „Legyen a kritika a művészet terményeinek természetrajza és az aesthetika viselje a maga világában a physiologia, biologia s még általánosabban a természetphilosophia képét.“[1]

De másfelől ismeri és elismeri a kritika valódi becsét. Nem tolakodó, hanem szerény őre a jó izlésnek. Eszközei az *oktatás, dicséret, gáncs*; czélja a *művész tökélyesítése*, a *közönség izlése mívelése* és *saját maga fitogtatása*.[2] A jó ízlés ügye elég méltó eszme arra, hogy munkásságunkat neki szenteljük. „Hisz ez a polgáriasodás, a míveltség egyik leglényegesebb momentuma.“ A történelem bizonyítja, hogy ennek korcsosulásával tudományos eszmék, erkölcs homályosodtak el, aludtak ki, hogy irodalom és művészet fényes időszakai nagy emberek és nagy tettek időszakai voltak.[3]

A kritikustól „széles és mély ismereteket kiván a művészet és szépirodalom egész terén; legyen minden művészeti ágban némileg jártas, saját szakjában otthonos, inductioja lehetőleg tökéletes; alapítsa általánosítását a tények lehetségig teljes számára s itéletében ez elvek vezessék:

1.) A művészet, bármíly különbözőnek lássék hely és idő szerinti története nyilatkozataiban, lényegesen egy.

2.) Az egy művészetnek egy eszménye, egy zsinórmértéke van. „E zsinórmérték két külön ágból fonódik össze, melyek közűl *egyik*

[1] Burns olvasása után.
[2] A Korunk színbirálójához.
[3] U. o.

tárgyilagosan a teremtő lélek létre hozott remekeiből, másik alanyilag az aesthetikai felfogás lélektani bonczolásából fejlik ki."

3.) „Az egyetemes zsinórmérték minden kivánatai minden aesthetikai műre nézve, nemzet és korkülönbség nélkül örökösen érvényesek." [1]

Íme a második pontban a szép alanyias és tárgyias elemeinek, melyekkel első értekezésében mint főelvvel találkoztunk, ismétlése s határozottabban a kritikus eljárására való alkalmazása. Fennebb kiemeltük azt a felfogását, hogy a kritika czélja az ismeretszomj kielégítése. Most hangsúlyozza, hogy minő örömöket nyujt a költői s általában a müvészeti remekek bonczolgatása. „Mint a természetrajzzal foglalkozónak a determinálás, úgy a műbirálónak egy remekmű fogásainak elemzése a legtisztább, legélénkebb örömöket szerzi." [2]

Valóban a kritikának csak ilyen értelemben van jogosúltsága. Irányelveit az aesthetikától veszi s nem a maga egyéni és sokszor lényegtelen ötleteitől. Az irányelvek segélyével belemélyed a teremtő lélek legmélyebb titkaiba s az alkotás munkájának genesisét nyújtja, hogy a mű élvezetére segítse a közönséget. Ez a közvetett tanítás, mely nem lép fel követelőző igényekkel, hanem beéri a maga tájékoztatásával, valójában a legtermékenyebb hatása a kritikának. A művészet teremt. A teremtés folyamát kikutatni és figyelemmel kisérni is, nagy feladat. S ezt vállalja magára a kritika. A kritika ebben a munkájában rájön, hogy a valóság a művészi egyéniségre kétképen hat s e szerint két irányt is különböztethetni meg: az idealismust és realismust. De a művészetben e kettőről, mint ellentétről beszélni sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet. A kik ezt teszik, a reál szónak két különböző jelentését zavarják össze. Egyik metaphysikai, másik aesthetikai. Első jelentésében reál és ideál valóban ellentétek; amaz a külvilági, tárgyias, valódi létezést, ez a képzeletbeli, alanyias létet jelenti. De az aesthetikai reál és ideál, mindkettő csak képzeletbeli létezést jelent; a reál „a valóságnak leghűbb", az ideál „annak esetleges, földies, vulgaris vonásaitól tisztított képe". A különbség nem lényegi, hanem csak fokozati. Tehát ellentétről nem, csak különböző irányokról lehet szó. „Mindenik iránynak meg van a maga határa, még pedig úgy, hogy azt nemcsak átlépnie, de odáig érkeznie sem szabad". A reál e határa a vulgaritas, az ideálé az egyéniesség elvesztése, meg a typismus.

[1] Criticai Lapok. Bévezetés.
[2] Burns olvasása után.

(Goethe Faustjának II. része, Kaulbach.) Az elsőre pl. hozhatnók a mai franczia naturalismust. A művészeti irány szinezete már attól fog függeni, hogy a valóság hogyan hat a művészi egyéniségre, a mely legszerencsésebb, ha „a soha ki nem csapongó színezet harmoniáját“ megtudja találni.[1]

Brassainak ez elvek szerinti birálata, melyre többször hivatkoztunk, *Burns olvasása után,* ragyogó példája a költőbe való elmélyedésnek s szépségei kiérzésének. Méltó volna, hogy költészettani kézi könyvekbe olvasmányúl felvétessék. A lyrai költő hatásának egy neháňy fogását páratlanul finom érzékkel írja meg.

Fábián Gábor 1874. febr. 17-én ezt írja róla egyik levelében:[2] A puritanus Brassait, ki szeret universalis tudóst játszani, én csak egy derék logikus főnek tartom; de a ki az agyában halomra gyűlt hybridus zagyvalék között ez egy erősebb oldalával sem bir kellőleg eligazodni. *A költészet terén pedig merő nullának tekintem a jó öreget.*“ A fennebbiek után az ílyen itélet értékét meghatározni egészen felesleges.

Drámai kérdésekkel is foglalkozott. A Criticai Lapokban a *Vén bakkancsos és fia, a huszár* birálatában: „A drámának lényeges és nélkülözhetetlen jellemvonása, kelléke az örökös szakadatlan cselekmény.“ „Henye jelenetnek“ a drámában nincs helye, még a jellemeknek bővebb kifejtése vagy festése végett sem. „Minden jelenetnek valódi haladásnak, legalább egy lépésnek kell lenni vagy a bonyolodásra, vagy a kifejlődésre a cselekményben. A drámai jellem csak akkor és annyiban érdekes, sőt csak annyiban létez, a mennyiben a cselekménynyel munkás kapcsolatban van.“

Dramaturgiai kérdéseket is érint. „A szinész nem viheti a színpadra sem saját érzéseit, sem saját szellemét. Neki ott *szerepet* kell játszani; még pedig más agyában fogamzott szerepet, mely helyett ő nem csempészheti be a magáét.“ „Az igazi magyar szavalás, kivéve a népszínművekben, sőt ezeknek is csak valódi népszínezetű részleteiben, *még ezután feltalálandó dolog.*“ [3]

Ime olyan vád, a melylyel még csak napjainkban is megvádolta valamelyik pesti aesthetikusunk a Nemzeti Szinház művészeit.

Egy másik czikkében[4] a romanticismus ellen kel hadjáratra.

[1] Burns olvasása után.
[2] Figyelő. 1878. 45. l.
[3] Egressy Gábor XXXIII. „Rebus“-a.
[4] Classicismus és romanticismus.

Az eszmék hatalmáról, sőt mindenhatóságáról szól, melyek a gondviselés szolgálatában a világot kormányozzák; építenek vagy rontanak; rontanak, hogy helyet készítsenek újabb építésnek. Ez eszméket formulázzák a *vallásbirdetők, költők* és *philosophusok*. A philosophusok sok eszmezavart terjesztettek; de az ezzel járó bajoknál nagyobb baj az aesthetikában az, hogy eszméket nemcsak ferdítenek és zavarnak, hanem gyártanak, koholnak is. Ilyen eszme a *romanticismus* is. Forrása „a német speculativ philosophia két legnevezetesebb aberratora: Fichte és Schelling.“ Az egész romanticismust cliquenek, pajtásságnak nevezi s azt állítja, hogy sem a költők, sem a „romantikusok esze, azaz elméleti rendszeres aesthetikusai“, Solger nem birta „sem megfoghatólag, sem kimerítőleg, sem másokkal megegyezőleg értelmezni a romanticismust“ s ezért „a közkézen, közszájon forgó romanticismus vagy romantik, egy üres eszme, egy tartalomnélküli fogalomnév, melyet nemhogy más, de még azok sem birták az elfogulatlan józan ész megelégedésére formulázni vagy értelmezni, kik éltöket, irodalmi munkásságukat szentelték reá, hogy lábra kapjon.“ Így aztán mondhatta a romantikusokra, hogy „eszmezavarók, izlésrontók ellen, hivják bár őket akárkinek s akárminek, duló háborút folytatok erőm teltéig.“

Dr. Gál Kelemen.

Enyedi György egyházi beszédei.

(Folyt.)

A 98-ik concio (1. Tim. Cap. 6. „Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne hidgyék magokat“) a 353—364. lapokig terjed. Lázár példájára mutatva könyörületességre és jótékonyság gyakorlására buzdítja a világi vagyonban bővelkedőket; mert kiki csak sáfára az isteni gondviselés által reá bizott javaknak.

A 99-ik eltérőleg a többitől „Concio Funebris“, — tehát halotti beszéddel zárja be Enyedi prédikáczióinak harmadik sorozatát. Kakas Istvánné felett tartotta 1594-ben, e gazdag és előkelő patricius családból származó nő felett, a kinek kezével kapta a jövevény Kakas István, később hires ázsiai utazó, a piaczi Báthory-házat s a nagy vagyonnal együtt egy ideig csaknem döntő befolyását Kolozsvár belügyeibe, noha mint igazhivő katholikus „arianus“ polgártársai iránt nem valami nagy rokonszenvvel viseltetett.

Enyedinek a maga korában kiválóan hiresek voltak halotti oratiói. Ezért s főleg beszéde hangjának bemutatása végett közlöm a rövid és klasszikus egyszerüségű bevezetést az érdekes felosztással együtt.

„Habita ad Tumulum Vxoris *Stephani Kakas*, quae mortua et sepulta est 7. July A. D. 1594. Sumpta 1. Thess. 4. w. 12. *Nem akarom penig, Atyám fiai, hogy tudatlanságban legyetek az elaluttak felől*“.

„Noha mindenkor az holt testnek és tetemeknek csak látásából is (az ember) élete és magaviselésére hasznos tanúságokat vehet; de mivelhogy az többi között illyen fogyatkozás vagyon bennünk, hogy az mit gyakorta látunk, ingyen sem elmélkedünk felőlle: szükség néha az megszokott dolgokról is szorgalmatosan gondolkodnunk; nem úgy, az mint némellyek, csak könnyen elmulatnunk és mennünk mellette. Mi lehet közönségesb és gyakrabban való dolog közöttünk, mint az embernek ez világból való kimulása? Mi lehet, az honnét több intéseket és hasznosb tanuságokat vehetnénk, mint innét? De mi lehet az, ki felől ritkábban s tunyábban gondolkodunk, mint erről? Mi penig, keresztyének, holott mostan azért gyültünk ide, hogy az Isten népeinek dicsé-

retes szokások szerént ez mi meghólt Atyánkfiának testét tisztességesen az földbe takaritsuk, csak röviden halljunk és tanulljunk ez testi kimulás és halál felől. Erre penig alkolmatosságot és fundamentumot vegyünk az Sz. Pál mondásából 1 Thess 4. „*Nem akarom penigh Atyámfiai, hogy tudatlanságban* etc."

„Ez nehány igékben három igen szép tanuságot foglal be az Apostol:"

„Elsőben, azt jelenti meg, hogy az halottak felől való értelem és tudomány hasznos és szükséges. *Nem akarom*, úgy mond, *Atyámfiai* etc".

„Másodszor, szól az megholtak felől való szomorkodás és bánatról: *Hogy meg ne szomorodjatok etc*".

„Harmadszor, az jövendő feltámadást egy fő erősséggel bizonyitja meg: *Mert ha hiszszük* etc".

„Ezekről azért mi is csak egy nehány szóval szólljunk rend szerént". (364—365. l.)

E bevezetés és felosztás után az egész beszédben a halhatatlansággal foglalkozik s a feltámadás kérdését tárgyalja. Szerinte sokan a halál avagy a megholtak felől való gondolkozást haszontalannak, semmit érőnek itélik; mások arról tudakoznak, disputálnak: „Az meghólt embereknek lelkek hol vadnak az itélet napjáig? Mit csinálnak az feltámadásig? Mint férnek el az emberek ez földön, mikor mindnyájan feltámadnak?" Enyedi hiszi a halhatatlanságot s bizik a feltámadásban. „Ez kettőnek meg kell lenni avagy hogy az Isten nem igaz, ki (mi) távol légyen tőllünk, hogy csak meggondoljuk is; avagy bizony van más élet, az hol igasság regnál, hogy az jóknak jól, a gonoszoknak gonoszul leszen dolga. Ez penig külömben nem lehet, hanem ha feltámadunk; mert ugyanannak kell a jutalmat elvenni, az ki itt cselekedett és nem másnak . . . Másodszor, mind a szentirás mondja s mind az pogányok vallják, hogy az ember az Istennek legböcsületesb, feljebb való állatja; de ha nincs más élet, bizony az embernél nincs nyomorultabb féreg. Gondold meg, micsoda ez az élet? Bú, bánat, gond, nyavalya, úgy annyéra, hogy ha ki csak hallaná is, hogy elészámlálják ez életnek hitván voltát, nem kévánná életét". (369. l.) Azután a halhatatlanságot a régiek hitével és meggyőződésével bizonyitja, a feltámadást az álom utáni ébredéshez s a természetnek tavaszi felujulásához hasonlitja. A bibliabeli példákra is gyakran hivatkozik s főleg Krisztus feltámadására, mely minket teljes bizodalommal tölthet el. Csak ezek után tér át az előtte fekvő halottra s Szt. Pál és Jézus szavai után (1 Cor. 7. Luc. 23.) boldognak mondja az elköltözöttet, kit az isteni kegyelem kivett e siralomnak földéről s megszabaditott a reánk szakadó sok csapás

veszedelmétől. Végül könyörög az Istenhez, „hogy az mely kemény ostorát hozzánk huzta, avagy téritse el, avagy könnyebbitse meg: ne az mi érdemünk szerént, hanem az ő véghetetlen irgalmassága szerént cselekedjék velünk". (373. l.)

Az egész beszéd ötödfél levélre terjed. A hosszadalmas, szalmát csépelő dogmatizálásnak, szójátékos elméskedéseknek vagy genealogiai kitéréseknek, mi a multban a prédikátoroknál rendes szokásban volt, nyoma sem található e beszédben. Sőt csaknem feltünő, hogy mily gondosan kerüli a családi vonatkozásokat. A befejező rész megváltoztatásával ma is el lehetne mondani e tárgyilagos halotti beszédet.

A negyedik triacas első beszédei mind politikai tartalmúak. Az ország vesztett a török háborúban s a végromlástól félti a szónok nemzetét. A C-ik concio a 82-ik zsoltárra („Úr Isten meg ne csendesedjél . . ." 1—14. l.) támaszkodik. (Czime az előlálló tartalomjegyzékben: Precatio ad Deum hostibus ingruentibus.) Érdekes, hogy a hitrokonságot Enyedi beszédében erősebbnek, igazabbnak vallja a természet és vér kötelénél.

„Azokat tartsuk atyánkfiainak, az kik velünk azon (ugyanaz) Istent tisztelik és annak akaratját igyekezik cselekedni. Az mint mondja Christus Urunk az apostoloknak: Vos omnes fratres estis." (12. l.) A beszéd végén reá tér a beszéd alkalmi okára is. A törökök és tatárok a magyar nemzet ismaelitái és agarenusai, kik veszedelmünkre ez idétt összeesküdtek. „Im az napokban az Úr büntetésének szele egy kevéssé megütött vala, akkor még is sokan megrémülvén, jajgatnak vala. De az mint veszem eszemben, csak azóta is ismét az előbbi jó szokásunkra és erkölcsünkre tértünk, nem kell az gyász, az könyörgés, az böjtölés . . ." „Ha az előbbi gonosságokat veszünk elé, bizony nem csak az, az mitől ez napokban megijettünk vala, hanem sokkal keservesb nyavalya esik rajtunk. Jobb embernek hazájában meghalni, hogynem idegen földön, pogán, istentelen népek keserves rabságában édes magzatival kénzódni. Jó az mustra, jó az éles fegyver; de bizony mind ezeknél jobb és foganatosb az tiszta szűből való imátság és Isten előtt való esedezés".

Itt könyörgésre szólitja fel a népet. E hazafias szellemű rövid fohászt, mely egyetlen az egész kötetben, szórúl szóra itt közöljük:

„*Precatio ad sensum verborum explicatorum efformata*":

„Noha Uram Isten, ha meggondoljuk, mely siralmas állapotra jutottunk, ugyan azt itélhetnők, hogy te Felséged elfeletkezett róllunk és semmi gondot nem viselsz reánk: De hiszszük, hogy az mi bűneinkért, mellyekért nagyobbakat is ezeknél megérdemlettünk, vetettél az próbára és még tellyességgel szined és szemed elől el nem taszitottál; mert megigérted, Uram, hogy valakik (bárkik) az te hiveidet háborgatják, azoknak nyavalyájokat (értsd: veszedelmöket) magadnak tulajdonitod. Hisszük azt, hogy minket is az te szent fiadban, az mi Urunk Jesus

Christusban való hüt által az tieid közzé számláltál és fogattál, és az kik méltatlan háborgatnak, azokon boszút állasz. Lásd meg, tekénes meg, Uram, az kegyetlen, kevély nemzetségeket, kik te szent Felséged ellen felemelték fejeket, szarvokat: és álnok tanácsokat formáltak (forraltak?) végeztek az te kicsiny seregedet és kevés juhaid ellen: kik azt mondták: Jer! veszessük el az Erdélyieket, és még sohul emlékezetben is ne maradjanak, fottig levágjuk őket. Egyenlő akaratból elvégezték és frigyet kötöttek az Tatárok és Törökök, hogy eltörölljenek ez földről, kit kegyelmességedből az mi eleinknek lakó helljül engettél volt. Nincs, Uram, minekünk annyi erőnk és hatalmunk, hogy ezek dühösségének ellenne állhassunk. Azért csak te Felségedre vettjük szemeinket, tölled várunk oltalmat. Hallgass meg minket, tiaidat, mi szent Atyánk, ki vagy mennyégben, megszenteltessék az te neved" etc. (14. 15. l.)

A 101—103. prédikáczziókban is mind a haza sorsa fölötti aggodalom tölti be hazafias lelkét. Egymás után következő alkalmakkor, az 1594-ki véres tragédia után mondta el e beszédeket, melyek méltán sorakoznak az imént bemutatott után. Szent leczkéjök: Psal. 82. v. 10. (megjegyzés: Convenit, 127. conc.) Psal. 59. (Czime: Precatio pro pace pub.) Lucae, cap 21. (15. l. — 41. l.) Az elsőben Hunyadi Jánost és Mátyás királyt nevezi a magyarok hősének, „kiknek hadnagysága által az egeknek Istene jeles és örök emlékezetre méltó győzedelmeket adott az mi nemzetségünknek". A másodiknak végén honfi keserve következő szavakban tör ki: „Méltán itélhetjük, hogy megharagudt az Isten mireánk és eltaszitott tölle (magától). Megrenditötte, mozgatta országunkat mind külső ellenségnek reánk ütésével s mind belső visszavonással, egyenetlenséggel Elég keserves dolgokat nézettet és hallgattat velünk, és méltán mondhatjuk, hogy epével, ürömmel, eczettel etetett, itatott". Bűnbocsánatra int: „mert ha most, mikor az sulyok fejünk felett vagyon, még sem jobbulunk meg, ki reménlhetné és várhatná felöllünk, hogy az megszabadulás után jámborbak leszünk". Az Istenhez való könyörgésre hivja fel ezután hiveit s a prédikácziót a szokott „amen" helyett magyar módon igy végzi: „*Legyen elégh!*"

A 103-ik prédikáczióban (czime: Patriae Calamitas deploranda) hazaszeretete következő érzelmes szavakban nyilatkozik:

„Elég nyavalyás dolog fegyver miá embernek levágatni, elvezsni; de sokkal keservesb idegen pogány nemzetség közzé rabságra vitetni . . . De mind ezeknél keservesb az igaz hazája szerető embernek, ha érti, hogy országát, lakta földét, idegen pogány nemzetség birja, lakja; mert nem tudom, miképpen természet szerént vonsza az embert hazája és alattomban való szereteti vagyon hozzá". (36. l.)

A 104-ik concio Proverb. cap. 24. v. 3. (czime: Utilitas sapientiae), a 105-ik Esaiae cap. 63. v. 15-re van alapitva. (Czime a tartalomjegyzék szerint: Preces in calamitate constitutorum.) Ez utóbbi („Tekénes le Menyből . . . hol vagyon az te bosszuállásod?") nevezetes alkalommal 1594. aug. 30-án, mindjárt a 12 erdélyi főúr elfogatása után készült, mint ez egy elmosódott oldaljegyzetből kitünik. A beszéd hangja nagyon ovatos, meglátszik rajta a lefolyt véres események hatása: az orator mind csak a zsidók régi dolgaival bajlódik, kiket az Isten azért büntetett, mert letértek az ő útairól s nem fér vala fogokra az Istennek parancsolatja. Csak a végén tetszik ki inkább a nép sorsán való aggódás, kiket a pogány igától, az utolsó veszedelemtől félt. (50—61. l.) Az sem érdektelen, hogy a másoló e beszédnél két helyen kihagyandónak jelölte meg a régi pogány bölcsekre való hivatkozást, kiknek szavai Enyedinknél a a szentirásbeli helyeket sűrűn váltogatják.

A következő 106-ik beszéd (Psal. 120. czime a tartalomjegyzékben: Benedictio in bellum proficiscentium) már sokkal bátrabban nyilatkozik az erdélyi közállapotokról. „Mi is hadat akarunk inditani, avagy inkáb el is inditottuk. Ő magában az hadakozás nem kárhoztatandó, mert a régi szent királyok is, mikor az szükség kévánta, hadakoztanak". (70. l.) Sürgeti ezután a szoros, a kemény disciplinát. Élénken korholja a nép javait felduló s csak a prédán élő vitézeket. „Áldomás helyett átkot kiáltnak fejekre. Hallanád csak, azt hiszem, gyakron hallod is, mint áldnak. Bizony nem mondják, az mint az Israel fiai: Az Úr őrizze meg bejövésedet és kimenésedet! Hanem azt kiáltják sirva: Az Isten oda veszessen! soha egy se forduljon haza bennetek! megszakadjon nyakad lovad hátáról!" Szeretné Enyedi, ha a békességben már felkészülnének a nemesek a hadra s példaképpen emlegeti a rómaiak fegyelmét. (61—74. l.)

A CVII-ik concio is a fennebbiek után illő thémát tárgyal. „Nem tudja az ember az ő végét". Eccles. cap. 9. (74—82. l.) A CVIII-ik már egészen más mezőre tér át. (*Matth. cap. 18.* „Valljon s ki fegnagyobb az Mennyeknek országában?") Czime: De Ambitione fugienda. A 109-ik szintén közönséges prédikáczió. (*Matth. cap. 8.* „S mikor ő bement volna az hajóban . . ." 94—105. l.) Czime: De fluctibus vitae hujus. A 110-ikből (*Ad Ephes. Cap. 6. v. 10.* a tartalomjegyzékben czime: Arma spiritualia Christianorum) meglepetésünkre kitünik, hogy Enyedi a korabeliekkel együtt hitte az ördögök létezését. „Nyilván vagyon, hogy afféle gonosz lelkek gyak-

rabban itt alatt az föld szinén az emberek között forognak és az földnek mély barlangiban és lyukaiban is gyakron találtatnak, miképpen az historiákból nyilván vagyon". (114. 115. l.) E helyhez a másoló oldalt hosszabb magyarázó jegyzetet csatolt, de ez a vörös tinta elhalványulása miatt ma már merőben olvashatatlan.

A CXI-ik Concio *(Ad Ephes. Cap. 6. v. 14.* „Álljatok annakokáért felövedzvén ágyéktokat igazmondással" etc.) a lelkiismereti szabadságról szól és ezért egyike az Enyedi legnevezetesb prédikáczióinak. A rajta keresztül vonuló szabad keresztényies szellemet legjobban jellemzi a következő kiszakitott kis részleteeske.

„Honnan (a Jézus példájából) mi elsőben tanoljuk meg, hogy nem az Christus és nem az apostolok tanitványi azok, az kik lelki embereknek, irásmagyarázóknak tartják magokat, és az ő ellenségekkel nem lelki, hanem testi és külső fegyverrel hadakoznak; nem az Isten igéjével, sem az bibliával, hanem tűzzel, vassal, tömlöczezel kergetik és üldözik azokat, az kik velek edgyet nem értnek. Nem cselekedte ezt soha Christus urunk; nem igy tanit itt szent Pál. Az Isten igéje az egyházi embereknek szablyája. Az szájából kell ennek az kétélű tőrnek származni, akki megölje, megrontsa az hamisakat. Tennen magad bátor itéljed meg, mellyik követi az apostolok nyomdokát: Ők-é, kik vassal-tüzzel hadakoznak, vagy mi, kik az irással, az Istennek szent igéjével viaskodunk ellennek? Ők megölnek ugyan minket testben, de mi őket lélekben. Mi, ha meghalunk is, élünk; de ők mind tudományostól örökké elvesznek". (125. l.)

A 112-ik prédikáczióban *(Esaiae cap. 5.* „Az én bátyámnak énekét elmondom az én szerelmesemnek az ő szőlője felől;" ezim a tartalomjegyzékben: Ingratitudo summa, et eius poena) két érdekes nyilatkozatot találtunk. Egyik történeti érdekü:

„Mikor amaz Lajos király, kivel az magyari birodalom elvesze az Mohács mezején, ez világra születék, azt mondja az historia, hogy nem vala bőr az testén, hanem orvossággal nőtetének bőrt rajta. Ez elég jelenség vala, hogy miképpen az ő testének bőre nem volt, azonképpen ő idejében az országnak nem lenne ótalma. Ha vigyáznánk azért, efféle dolgokból jövendőt itélhetnénk[1] . . . Valljon s ki hallotta, hogy Erdélyben illyen szakadások, földindulások, szokatlan hellyeken való vizfolyások löttek volna, mint ez két esztendőben? Jedzene ez illyen valamit, ha kinek elméje volna az gondolkodásra. Mondom azért, hogy az mit ír az propheta, ugyan historia szerént is megtörténhetett, kivel az Úr Isten nagyobb dolgot és az országnak változását akarta jelenteni. De ha szinte igy nem lött volna is, ugyan szabad tanittásnak okáért efféle hasonlatosságokat gondolni. Söt nem csak illyeneket, az kik meg-

[1] Nyilván arra czéloz, hogy Báthory Zsigmond fejedelem markában vérrel jött a világra.

történhetnek, hanem ugyan az kik lehetetlenek is". (Itt rátér a cedrus és bogáncs közti allegoriára vagy példabeszédre, miről vette beszéde themáját. 131—132. l.)

Másik, még nevezetesebb mondása a kereszténység és zsidók közti viszonyra vet beható világot. Nevezetes e kijelentés a Geleji Katonától „Rabbinusnak" csúfolt Enyedi józan gondolkozásának megismerésére.

„Mi szállottunk, lelki értelem szerént, az Israel fiainak örökségekbe és hellyekbe, az mellyeket testi és külsőképpen elvöttek volt régen az zsidók. Az Úr Isten plántált minket magas és kövér hegyen, az mint mondá az Apostol Hebr. 12. *Nem járultatok* etc. Ezen Isten az újtestamentumbeli pogánokat is bekörnyekezé gyepűvel, sövénynyel, mert vélek közlé s nekiek is hirdetteté az ő szent törvényét. Válogatott szőlőkből ülteté, *mert az jó olajfában, az régi szent patriarchákban beoltá őket, úgy hogy immár minekünk is atyánk és eleink Abraham, Isach és Jacob, nem csak a sidóknak*". (141. 142. l.)

A 113-ik beszédnek eleje és vége a legjellemzőbb. Az Apocalypsis 14. fejezetéből veszi hozzájok a szent leczkét ily erdélyiesen hangzó forditással: „És más angyal jöve ki az templumból, ki menyben vagyon, annál is vala egy éles *kaczor*". Czime: Descriptio calamitt. publicae. Megjegyzés reá a tartalomjegyzékben: Correspondet huic, Con. 132. A befejezés, mely felvilágosit az egész beszéd tartalmáról, igy hangzik:

„Szükség, hogy viszontag mi is az elébbi gonoszságunkat hátra hadgyuk és az Istennek szent parancsolatiban igazán igyekezzünk járni. Igy lészen, hogy az mi földi gyümölcsünknek is mannáját megadja és mi magunkat is ennyi zürzavarban és sokféle ellenségink közt, testi-lelki háborgatóink közt békével megtart. Kit engedjen meglátnunk és kostolnunk ő szent felsége kegyelmességéből. Amen". (143—154. l.)

A 114-ik beszéd a végefelé ismét politikai tartalmú (*Esa. Cap. 33.* „Jaj neked, ki praedálsz, valljon s nem jutsz-é te is praedára?" 154—165. l.)

„Vajha ezeket mireánk és az mi állapotunkra alkalmaztatnók. De kérjük az Urat, hogy reánk és az mi ellenségünkre illesse, tapasztalhassuk meg, hogy ez profetia mi reánk is nézett. Bizony, hogy nem sokkal külömb állapatban vagyunk, mint akkor valának az sidók. Sennacherib elpusztitotta vala Juda országát, minden erős várakat megvött vala; csak Jerusalemben szorultak vala az sidók, az kik megmaradhattak vala. Nem ugy vagyon-é dolgunk nekünk is? Az pogán török Magyarországnak minden fő városit, várait megvötte, elfoglalta; az mi kevesen maradtak az szegény magyarok, mint egy Jerusalemben, ide Erdélyben szorultanak. Igen praedál az mi ellenségünk és minket megutál, semminek tart. Engedje meg az Úr, hogy ő is praedáltassék im-

már és utáltassék meg, mert igen elfáradott és megelégedett immár az sok praedával". S ha Isten jó voltából legyőzné a magyar a törököt: „Sok hálaadásokkal és dicséretekkel az ő szent nevét felmagasztalnók, hogy ekképpen szállana mireánk az Ezechias királynak áldomása, telljesedné meg országunk itélettel és igassággal. Lenne az mi üdőnknek erőssége az megmaradásnak bövölködése, az bölcsesség, az tudomány, és az mi kénesünk az Úrnak félelme, kinél ez jelen való életben embernek nagyobb boldogsága nem lehet". (164. 165. l. Czime a tartalomjegyzék szerint: „Poena crudelium".)

A 115-ik prédikáczió czime a tartalomjegyzék szerint: „*Officium hominis Christiani*". E kiválóan fontos beszédet alább egész terjedelmében közöljük.

A 116-ik beszéd czime: „Artes Pseudoprophetarum". Alapigéje: *Lucae cap. 13.* „Azon az napon jutának valami phariseusok s mondának neki: Eregy, meny el innét, mert Herodes" etc. Merőben polemikus tartalmu s a vallásüldözés s főleg a katholikus hittérités ellen irányul. A végén Isten irgalmasságáért fohászkodik:

„Immár sem Jerusálemben, sem Garizin hegyen, sem itt, sem amott, hanem *mindenütt* tiszteltethetik az Atya lélekben, igassághan, az mint mondja Christus urunk *Joan. 4*. Mi is azért ne gondoljuk azt, hogy igen kicsin és nyomorult országban és goromba elméjű emberek közt lakunk, azért az Isten igasságának fénye közénk nem hathatott és az ő igaz ismeretiben és tiszteletiben részünk nem volna. Igen kis falucska vala Bethlehem, fő város vala Jerusálem; de amott születék, itt megöleték Christus Urunk. Sőt inkáb azon könyörögjünk, hogy az mi szent Atyánk a mely igassáignak lámpását felgyujtotta közöttünk, azt ne hadgya elaluuni. Minden kemény szüvöket és veszedelmünkre szándékozókat lágyitson hozzánk. Ha kik penig vakmerőképpen, szánt szándékból az ő felsége igasságát üldözik és eloltani akarják, azoknak minden tanácsokat bontsa el, hogy minden szándékok és igyekezetek füstben mennjen, az ő szent igassága penig mindenütt győzedelmes legyen. Amen!" (190. l.)

Sajátszerű és kiválóan fölemlitést érdemel az a megvetés, melylyel e kitünő s csak hivei javán munkáló főpap az ingatag és kegyetlen Báthory Zsigmond fejedelem iránt viseltetik. Vagy lehet-é egyébre magyarázni a prédikáczió következő nem éppen kifogástalan kegyességü helyét:

„Innet *minden* bátorságot és szabadságot ne vegyen arra, hogy fejedelmét, előtte járóját tiszteletlen beszéddel illesse; mert *sokat cselekedett Christus urunk, az mi egyébhez nem illik*. Ő jól érté és által látja vala az embereknek gondolatját; tudja vala Herodesnek is csalárdságát. Más az, hogy bizonyos vala immár az ő halálának helyéről és idejéről. Azért bátorsággal beszél vala, tudván azt, hogy ő elébb és egyéb helyett meg nem halhat, hanem az hol az ő szent Attya elvé-

gezte. Azért *ha kiben ehez hasonló bölcseség és hüt nincsen*, fejedelmét illetlen szóval, *főképpen egyebek hallatára*, meg ne boszontsa". (184. l.)

A 117—121. beszéd hiányzik kódexünkből. A fenmaradt tartalomjegyzék szerint a következő themákról szólottak.

A 117-ik: Mich. cap. 3. „Mondék: Halljátok meg Jacobnak fejedelmi és Israel házának hadnagyi" etc. (191—202. l.) Czim: „Crudelitas et poena tyrannorum".

A 118-ik: Matth. cap. 24. „Könyörögjetek, hogy ne légyen az ti futástok télben avagy szombatnap" etc. (202—215. l.) Czim: „De fuga calamitatum". Hozzáfügesztett megjegyzés: Corresp. huic, con. 129.

119-ik: Esaiae cap. 33. w. 7. „Ime az elküldettek küvül kiáltnak és az békeségért bocsátatott követek" etc. (215—226 l.) Czim: „Auxilium Dei in summa necessitate".

120-ik: Jacobi cap. 1. „Legyetek penig az Igének cselekedői, nem csak hallgatói, megcsalván magatokat" etc. (226—238. l.) Czim: „De bonis operibus". Megjegyzés: Corresp. Con. 124.

121-ik: Matth. cap. 1. „Az Christusnak penig születése ekképen lőn: Mikor az ő Anyja Mária" etc. (238—254. l.) Czim a tartalomjegyzék szerint: „De nativitate Jesu Christi". Tehát karácsonyi prédikáczió volt.

A 122-ik beszéd is tetemesen megcsonkult. Alapigéje: Ephes. cap. 4. „Vessétek le az tü régi szokástok szerént való ó embert, ki az ő csalárd" etc. E beszédnek a 254—262. lapon volt része hiányzik, s csak a befejezés maradt meg a 263—264. lapokon. Újesztendei beszéd volt, mely a mindjárt előtte álló karácsonyira következett. Czime a tartalomjegyzék szerint: „De regeneratione".

A 123-ik beszéd alapigéje: Matth. cap. 2. w. 13. „Mikor penigh (az Magusok) haza tértenek volna, ime az Úrnak Angyala megjelenék Josephnek" etc. E themával szemben a lap szélén következő megjegyzés áll: Quae sequentur haec verba applicantur Concioni 188. A beszéd érdekes befejezéséből álljon itt mutatványul a következő kis részlet.

„Te penig tanold meg, miképpen szokta az irás az prophetiákat az Christusra alkolmaztatni. Az ki vakolni (vakulni) akar és az világosságnál nem látni, ám *lássa!* De én azt mondom, hogy igen nehezen találnál, vagy talán csak edgyet sem oly prophetiát, kit az Christusra alkolmaztatnak az Új-Testamentumnak doctori, ki avagy historia szerént, vagy ábrázatban, vagy hasonlatosságban az előtt be nem teljesedett

volna. Miképpen ezt ez mostani helynek megmagyarázatjából is megérted, hogy régen Israel népében betelljesedett vala ez, hogy az Isten Aegyptumból kihozta és hitta volt őket: betelljesedék Christus urunkban is. Telljesitse meg ő felsége mirajtunk is és hozzon ki, híjon ki az lelki Aegyptumból, hogy az ő szent akaratját és igaz ismeretit igazán megtanulhassuk és neki szentségben és igasságban szolgáljunk. Amen". (274. l.)

A beszéd czime a tartalomjegyzék szerint ez volt: „Providentia et cura Dei, praesertim in suos".

A 124-ik concio az utolsó beszéd kódexünkben. Csak két első levele maradt fenn, a többit a még hátralevő kilencz prédikáczióval együtt erőszakos, gyors és igen tökéletlen munkával kivágták alkalmasint még a XVII. században. Alapigéje ez utolsó beszédnek: Ad Rom. Cap. 13. w. 11. „Továbbá megismervén az alkolmatosságot, hogy ideje immár az álomból felserkennünk" etc. (275—278. l. Eredetileg 287. lapig terjedt.)

A még hátralevő beszédek a tartalomjegyzékből kivehetőleg ezek voltak:

125-ik: Joan. Cap. 5. „Azután találá Jesus azt az templumban és monda néki: Ládd-é, immár meggyógyul". Czime: Officium eorum, qui ex morbis convalescunt. (287—296. l.)

126-ik: Judicum. Cap. 7. (Megjegyzés felül: *Dispositio.*) „Azokáért Jerobáál, ki Gedeon is, éjel felkelvén és az egész nép vele" etc. (296—301. l.) Megjegyzés oldalt: *Legatur tota Historia.* Czim: Belligerendi ratio.

127-ik: 7. Paral. Cap. 20. totius historiae dispositio. (301—305. l.)

128-ik: Dispositio capitis septimi Jeremiae. Czime: Causae interitus regnorum. (305—311. l.)

129-ik: Brevis explicatio capitis octavi Jobi. (311—317. l.)

130-ik: „Apocalyp. Cap. 6. explicatio. Czim: Gradus poenarum, quibus Deus etc. (317—324. l.)

131-ik: Psal. 129. „De profundis clamavi" etc. (324—329. l.) Czim: Precandum et sperandum tempore calamitt. etc.

132-ik: Psal. 136. Czim: Super flumina etc. (329—336. l.)

133-ik: Libri Paral. in fine. Dispositio Orationis Manassae. (336—? l.)

E 133-ik beszéddel végződik Enyedi beszédeinek IV-ik triacasa a sárospataki példány szerint s mivel a szám a C-dik prédikáczióval kezdődött, a IV-dik triacasba tévedésből 34 beszédet vett föl a szórakozott másoló.

KANYARÓ FERENCZ.

A hit virágai.

— Imák a nők számára. —

XVIII. Reggeli.

Felébredt öntudatom legelső rebegése is legyen neked szentelve oh őriző pásztorom, ki e mai nap reggelére békességben fölvirasztottál. Nekem minden örömem, boldogságom és dicsekedésem te vagy oh Isten egyedül! Téged látlak, kegyelmedre ösmerek a felkelő nap biborában, az est gyászfátyolában és az esti csillagok reszkető sugaraiban . . . Ugy tetszik nekem, hogy hatalmad, bölcseséged és atyai fényirásod jósága minden, a mit közel s távolban látok és hallok. A nappal és az éjszaka, a pihenés és a munkásság, a csend és az élet zaja: felváltva hirdetik örök törvényeidet.

Minden erő, minden hatalom, minden nagyság — csak gyengeség, gyarlóság és törpeség *a te fenségedhez hasonlitva.* Egészség és betegség, áldás és csapás, fény és árny, csend és vihar, közel és távolság, öröm és fájdalom, boldogság és kin: a te örök léted és végtelen kegyelmed jelei. Minden tünemény, minden változás: mindenható akaratodnak, parancsszavadnak következményei. A változás bármily leverő, de javunkat czélzó, *mert te mindeneket javunkra igazgatsz* s a fájdalom sziklájából fakasztod fel számunkra a boldogság üditő forrásait.

Nyugodtan hajtom minden estve ellankadt tagjaimat az álom karjaira, mert tudom, hogy atyai gondviselésed ringat; és csüggedetlen önérzettel kezdek minden reggel félbehagyott kötelességeim továbbmunkálásához, mert tudom, hogy a te mindenható erőd megdicsőiti magát az én erőtelenségemben.

Ezért vagy te nekem oh egyedül való Isten! minden örömem, boldogságom és dicsekedésem, mert hitem sugja, hogy te minden sorsban és változásban: *velem vagy és nem hagysz el engemet!* . .

Miért féljek, miért rettegjek hát az élet küzdelmei között?!

Bár gyengeségem *megreszket,* de azért kétségbeesve nem félek

még a viharban sem, mikor az ég villámai czikáznak s a menydörgés rettenetes dörejjel csattog, mikor az orkán zúg s a százados fák hatalmas ágai ide s tova hajlonganak, mint gyönge nádszálak.

Rettenetes bár, de hitem bátorságot ad még akkor is, mikor a föld óriási robajjal megmozdul lábaim alatt s az ég oszlopai öszszedüledezni látszanak. Oh mert tudom, hogy *mindez atyai bölcs akaratodból történik az összes és egyesek javára.*

Miért panaszkodjam hát a megpróbáltatások keserves napjaiban? Hiszen keserüségekkel teszed édesebbé a boldogságot. Atyám! békén türöm a betegséget, melylyel bölcseséged meglátogat, mint megjobbulásom eszközét. Nem kutatom aggódva a jövendőt, mert az a te atyai *ajándékaidat* rejti és hozza az én számomra. Minden, a mivel birok: tőled van! Minden, a mit látok: általad van, mert *mindeneket te teremtettél.* Minden, a mi történik velem és körülöttem: akaratodból van. És a mit te akarsz: az a legjobb.

Ne engedd jó Atyám, hogy az én gyarló akaratom a te akaratoddal valaha ellenkezzék! . . . Hajtsd hozzád az én szivemet és lelkemet, e mai napon is, hogy legtöbb törekvésem legyen mindenekben a te akaratodat teljesiteni.

Tanits meg engemet a te törvényeidre! és a te szent lelked fényességét áraszd ki reám bő mértékben, hogy láthassam és járhassak a te utaidban.

Közelléted égessen le rólam minden földi szennyet, hogy akaratod legyen az én akaratom, hogy lelki örömmel mondhassam: *én és az Atyám egyek vagyunk.*

XIX. Reggeli

Én édes Istenem! leborulok előtted e megujult reggelnek idején s gyönge ajkaim erőtelen fohászát elrebegem, mielőtt munkára emelném fel kezeimet.

Oh hála néked, örök gondviselő, hogy ismét fölnyitád szemeimet az öntudatlanság kötelékeiből, hogy láthassam szeretteimet és szép világodat, mely dicső, mint szent kezeidnek minden alkotása.

Bizony mindeneket bölcsen teremtettél! A végtelenséget benépesitetted az égi testek megszámlálhatatlan sergeivel, melyek örök léted mindenhatóságát hirdetik; a földet, melyet *hajlékaid közül* a mi számunkra adtál, fölékesitetted ezer szépséggel, ezer áldással, hogy itt boldog gyermekeid lehessünk s *a munkát, a melyet reánk biztál, elvégezhessük.*

De micsodák oh Uram a nap és csillagok miriárdjai *az öntudatos* emberrel összehasonlitva, *kit saját képedre és hasonlatosságodra alkottál, dicsőséggel és méltósággal felékesitettél s csak valamennyire teremtettél kisebbekké az angyaloknál?* . . . Bizony az ember kezed remeke, teremtésed koronája e földön!

Vannak-e nálunknál *öntudatosabb* lények *más égi testeken?* Nem tudjuk! De hisszük, hogy vannak, mert hitünk az angyalokról tanit, s a halhatatlan lélek magasabb tökéletesedésre van hivatva . . . De azt tudjuk, hogy e földi életre embergyermekeidet méltattad legnagyobb méltóságra, mert *birodalma alá adtál mindeneket — a levegő madarait, a folyók és tengerek halait s a száraz minden állatait az egész föld kerekségével együtt* . . . Oh hála neked jó Atyám, hogy engem is arra méltattál, hogy a te szeretett gyermeked lehessek. Oh hála néked, hogy nem öntudatlan, hanem öntudatos valósággá teremtettél.

Oh mily sok drága kincsesel ajándékozott meg atyai kegyelmed testem és lelkem tulajdonaiban! Adtál öntudatos lelket, hogy szent kezed alkotásait, szemeimen, mint egy nyitott ablakon keresztül bámulhassam, szent akaratodat megérthessem s a tökéletesedés végetlen pályáján hozzád hasonló lenni törekedhessem; adtál érező szivet az öröm és fájdalom felfogására, mely a könyörületességre vezérelhessen, a jót tehessem, a bünt meggyülölhessem; felruháztál a hallás érzékével, hogy szeretteim édes beszédét, a zenét, a természet és szent igéd boldogitó és oktató szavait hallhassam; és megajándékoztál a beszéd csoda hatalmával, hogy a mit érzek és gondolok, kifejezhessem; felékesitettél munkás kezekkel, hogy ezer felé munkát végezhessek s a szeretet adakozásait gyakorolhassam; adtál tehetséget, hogy egy helyről más helyre mehessek s ez által az inség és nyomor gyermekét felkereshessem; megajándékoztál lelkiösmerettel, mely mint a te szent lelked, jutalmazzon és büntessen s megtanitson, hogy mit tegyek és mit ne tegyek; és mindenek felett felékesitettél *szabad akarattal*, hogy az erényt és bünt szabadon választhassam s ez által az erény érdemem s a bün gyalázatom legyen, mert *minden ember a maga lelkének áll, vagy esik* . . . De ki győzné elbeszélni és méltóan meghálálni atyai ajándékaid sokaságát? *Bizony az égiglen van a te irgalmasságod!*

Érzem, oh érzem Uram! hogy engem is, már alkotásomnál fogva, nemcsak lételre, de, *magassabb életre hivott el* atyai jóságod! . .

Oh mindenható szeretet! ki ily végtelen kegyelemre méltattál, segélj meg e mai nap folyamán is, melyre kegyelmed felvirasztott, hogy szabad akaratommal vissza ne éljek. Adj erőt, hogy a földiség szenvedelmein uralkodni tudhassak; a tökéletességben előhaladjak; a könyörületességet gyakorolhassam; a jótettekben el ne fáradjak; akaratodat megértsem; parancsolataidnak lelkiösmeretesen engedelmeskedjem; kötelességeimet hiven végezzem; panasz, zugolódás, illetlen szó ajkaimat ne fertőztesse; a test, vér, világ, vágyak és óhajok — a bűn utaira ne csábithassanak; a hiuság és kevélység lelkem szentebb szárnyalásait ne gátolhassák s a föld porába le ne vonhassák.

Oh segélj, segélj meg jó Istenem! hogy a megujjult nappallal én is megujjulhassak s *azt a tökéletes életet*, melyre isteni jóságod atyai kegyelemmel méltatott, gyermeki hálából: *legalább megközelithessem*. Amen.

XX. Esti.

Ellankadtak gyenge tagjaim e mai nap fáradalmaiban, de mielőtt álomra hunynám le szemeimet, öszszekulcsolt kezeimmel együtt felemelem hozzád oh örök szeretet Istene, ki erőt, kitartást és segedelmet adtál kötelességeim teljesitésére! mert édesebb az álom, nyugtatóbb a pihenés, bátorságosabb az öntudat, ha neked hálákat adva, oltalmadért esedezve, gondviselésed karjain szenderülök el.

Atyám! te mindenható vagy: mindeneket te alkottál és te mutattad ki teremtményeid számára a *tért*, a melyen fáradozniok kell és a *munkát*, a melyet elvégezni kötelesek nékiek adott erők és tehetségek mértéke szerint.

Atyám, te jó vagy! Jutalmat adsz a hiven munkálkodóknak — a földi életben előmenetelt, aggodalom nélküli megelégedést a kevéssel is, — a jövő életben pedig *az örök élet koronáját*. . .

Erőtelenségem, a mely miatt e mai napom kötelességeit nem végezhettem el oly pontosan, mint a hogy elhatározott törekvésem volt: részesüljen elnézésben kegyelmed szine előtt.

Te ösmered szándékomat, mely vezérelte szivem érzéseit, lelkem gondolatait és kezeimnek minden igazságos cselekedeteit: azért nem félek, nem rettegek, nincs a mi vádoljon — mert a mi fogyatkozás van mai napomban, a te atyai gyámolitásod mellett is, az gyengeségem következménye.

Uram! nyugtasd meg lelkiösmeretemet kegyelmed helyben-

hagyásával, hogy a pihentető álom által megujjulva — uj erővel kezdhessek félbehagyott kötelességeim teljesitéséhez a holnap felderültével.

Az éjszakának veszélyei aggodalommal háboritanák nyugodalmamat, ha a te gondviselésed nem örködnék felettem. Az álom halálra zárhatná le szemeimet; a rossz akarat kárt, fájdalmat okozhatna; a bün vakmerően törvényt tapodva romlásomra törhetne, — de te, *mint egy őrszellem*, ha javamra jónak látod, — örömmel deríted reám napodnak áldott világát, hogy felnyitott szemeimmel gyönyörködhessek annak sugáraiban; megoltalmasz véletlen csapásoktól s a bűn emberét megállitod vakmerő elhatározásában, hogy örülhessek a létel édességének s hálákat adhassak atyai oltalmadért.

Benned bizom azért én gondviselő Istenem! Ha te velem vagy: semmi sem árthat nekem; *ha tenem őrizesz, hiába vigyáznak az őrizők.* (127. Zsolt.)

Terjeszd ki a te gondviselésednek karjait, hogy oltalmazzanak meg engemet a gonosztól; hatalmad, mint egy erős kővár, öleljen engem körül, hogy az én erőtlenségemben megdicsőülhessen a te mindenhatóságod; kegyelmed, mint egy pihentető nyoszolya ringassa el fel-felriadó lelkiösmeretemet, hogy atyai gondviselésed édes hitében és jóságában háboritatlan legyen nyugodalmam, örvendetes legyen felébredésem!

Atyám! légy az én őriző pásztorom, az én gondviselő Istenem! Amen.

XXI. Esti.

Feléd, feléd száll hozzád sóvárgó lelkem a nap hanyatlásával én gondviselő Istenem! Mint az elfáradt galamb tanyát keres, hogy szerettei édes körében megnyugodhasson: én is csak nálad, csak benned lelem fel azt a nyugalmat, mely csöndes álomba, mennyei szent békébe ringat, mely új erőt ad az élet további küzdelmeire.

Kihez is mennék máshoz rajtad kivül oh egy igaz Isten?!

Szivem békéjére, lelkem nyugalmára van mindenekelőtt szükségem, hogy az éj, az álom pihenést adhasson. Csak a te helybenhagyásod, a te elismerésed nyugtathatja meg lelkiösmeretem hánykódását.

Uram! kegyelmedért esedeztem e nap reggelén, kegyelmedért esedezem e nap alkonyán is; gyengeségeim és gyarlóságaim miatt ne rejtsd el a te bűnbocsátó irgalmasságodat, téged szerető gyermekedtől.

Bocsáss meg, ha vétkeztem; alázz meg, ha kevély, vagy önbizott voltam; dorgálj meg, ha szent parancsolataid útjáról letértem; szégyeníts meg, ha az erény virágait megtapostam. Te láttad, te tudod, te ösmered szent elhatározásaim törekvéseit: azért bűneim feletti bánkódásaimat — vedd megtérésem jeléűl.

Oh édes Istenem! ha még egy nap fáradalmai után sem hunyhatom le szemeimet nyugodtan, ha lelkiösmeretem vádat emel ellenem — miként hunyhatnám le, ki tudja mily hamar, a halál álmára, egy élet ezer kisértései után, ha önérzettel nem mondhatom: *Atyám! a munkát, melyet reám biztál, elvégeztem?!*

Pedig minden nap közelebb hozza halálom óráját. Minden nap hanyatlásával egy-egy lépést teszek közelebb a sir éjjeléhez és még is hányszor feledem ezt el az élet hiábavalóságainak árjai közt. Érzem, hogy rám is az enyészet éjjele vár! Itt kell hagynom mindent, a mi e világhoz csatolt.

Időhöz kötött a kedvesség; hervadandó a szépség; hiábavaló a gazdagság; tünedékeny a dicsőség. A szem sugárai meghomályosulnak, az ajkak mosolya elenyész, a hajszálak megfehérednek — minden szépség, minden nagyság rommá . . . földdé vál . . . Az enyészet, a mulandóság, a sir mindent visszavesz . . . *földből lettünk, földdé leszünk.*

Rettenetes a mulandóság gondolata, de bölcseségre vezérlő.

Emlékeztess azért oh Istenem halálom órájára is, hogy ha napokat adsz még kegyelmedből napjaimhoz, minden este eljöttével bölcsebb lehessek s az élet tünő árnyai között ne feledkezzem meg lelkem drága kincseiről, melyek az életben szent békét, nyugodalmat, a jövő életben pedig üdvösséget adhatnak. *Uram! tanits, hogy tudhassam az én napjaim számát s járhassak bölcs szivvel előtted.* Amen.

Rédiger Géza.

Puszta templom.

Felötlik im, a dombtetőn,
A mint a vonat elrohan,
Egy gubbaszkodó, elhagyott,
Egy puszta templom komoran.

Imára nem csendül harang,
A mohos torony hallgatag.
Seregestül fészket talál
Benne a csóka, a galamb.

Nem száll belőle égre föl
Az ájtatos nép éneke.
Szavára bölcs papoknak itt
Nem hallgat immár senki se.

Ajtaja csukva, nem nyílik
Rozsdás zárára föl soha.
Környékén dudva, nem vezet
Barátságos ösvény oda.

Hős Hunyadynk épitteté,
Nagy lelke tudta, hogy miért.
De satnya, velőtlen utód
Megtartani már rá nem ért.

Pusztult a templom és vele
Elpusztult ott az ős tanyán,
Elpusztult, züllött a magyar,
És ellenség sarjadt nyomán.

Versényi György.

A vallás- és közoktatásügyi minister XXVII. jelentése.

(A felső- és középoktatás.)

Ez a jelentés az 1896—97. isk. évről nagyobb eltéréseket a XXVI. jelentés adataitól nem mutat. De a lassu és fokozatos haladás jelei itt-amott mutatkoznak. Ezekre a mult évi adatokkal való összehasonlitás által rá fogunk mutatni. Legérdekesebb és legtanuságosabb része a népoktatásról szóló. Némelyekben elszomoritó, másokban reményt nyujt. A már régóta szőnyegen levő *nemzetiségi* és a csak legújabban felvetődött *agrár-socialis* kérdés, melyek a magyarság és vitalis érdekeink szempontjából elsőrendű és fontosságú kérdések, épen a népiskolai oktatás kérdésével állanak véleményünk szerint rendkivül közeli és lényeges vonatkozásban. S ezért mig egyfelől elfogadjuk a párhuzamos államositás gondolatát, másfelől inkább szeretnők, ha idegen nyelvü területeken a népiskola államositása sokkal gyorsabb ütemben történnék. Ez a kérdés azonban nem tartozik czikkünk körébe, csak épen érinteni akartuk.

A jelentés a már megszokott 8 szakaszban nagy gonddal összeállitott statistikai adatokat közöl. Minket most a III. és IV. szakasz érdekel.

Az országos közoktatási tanács ujjászerveztetett, még pedig nagyon liberalis irányban, mert a tankönyvbirálatok alól fölmentetett. Szervezeti és tantervi munkálatok utaltattak körébe, milyenek: a középiskolai tantervek revisioja, melyre ez évben munkásságának sulypontja esett, az osztatlan népiskola tantervének részletes kidolgozása, a tanitóképző-intézeti tantervekhez készitendő utasitások s a polgári iskola reformja.

A felsőbb tanintézetekről szóló részben közli a jelentés az általános érdekü rendeleteket, melyeknek egyikéről-másikáról már megemlékeztünk. Nagyjelentőségü esemény az 1897. XXV. t.-cz. megalkotása, mely épitkezésekre 5,200,000 koronát engedélyez. Ebből uj műegyetem és a kolozsvári országos Karolina kórház helyett uj kórház épittetik. Nevezetes mozzanat továbbá a *University extension* ügyében kiadott rendelet, mely bizonyitja, hogy ministerünk figyelme mindenre kiterjed, a mi a közműveltséget valamiképen előmozdítani hivatva van. A University extension főleg Angolországban, de általában az egész nyugaton már régóta terjeszti az ismereteket; nálunk

is az lesz a czélja, hogy tudományos szinvonalon tartott rendszeres előadások által az iskola kötelékébe tartozó nagyközönség culturalis igényeit kielégitse. Ez év eseménye az a rendelet is, melylyel theologiai intézetünk növendékei heti 10 óra hallgatásának engedélyezésével az egyetem rendes hallgatói közé bocsáttattak.

A budapesti tud.-egyetemen működött 187 tanár, 44 tanársegéd és 94 gyakornok. Hallgató volt a téli semesterben 4741, 334-gyel több, mint a mult évben, a nyáriban 4330, 291-gyel több, mint a mult évben. Ezek között unitárius volt 13. Az egyetemi könyvtár szaporodott 2389 kötettel, 1891 apró nyomtatványnyal, jelenlegi állománya 217,752 mű, 37,147 apró nyomtatvány, 1606 darab és 439 kötet kézirat. Az egyetem költségeire fordittatott 860,850 frt. A középiskolai tanárképző intézetnek volt 90 tagja, a mult évben 126, mi jelentékeny esést mutat. Kiadatott 62 tanári oklevél.

A kolozsvári tud. egyetemen működött 71 tanár. 19 tanársegéd. Hallgató volt a téli semesterben 795, a nyáriban 726, a mult évben csak 673. Unitárius volt a téli semesterben 46, a nyáriban 43. Ezek között van egy felekezeten kivüli is! Az egyetemi könyvtárra kiadatott 7466 frt, gyarapodás 3020 darab, jelenlegi állománya 40729 kötet, 13444 doktori dissertatio. Az egyetem szükségleteire fordittatott 341885 frt. A tanárképző intézetnek volt 115 tagja, a mult évben 87. Unitárius volt 8. Tanári oklevél kiadatott 34.

A kir. József műegyetemen működött 64 tanár, 37 tanársegéd. Hallgatóinak száma a téli semesterben 1299, a mult évben volt 1136, a nyáriban 1120, a mult évben volt 978. Középiskolából ment 437 hallgató, 232 gymnasiumból, 205 reáliskolából. Unitárius volt 1.

A hittani intézeteket illető adatok csaknem teljesen egyeznek a mult éviekkel, de azt fel kell emlitenünk, hogy *az összes hitfelekezetek theologiai növendékeinek száma* — kivéve az unitáriusokat — *csökkenést mutat.* Nálunk a mult évben volt 9, most 10 hallgató. Az összes theologusok száma a mult évben 1645, most 1589.

A jogakadémiák adatait mellőzzük, csak azt emlitjük, hogy a minister a vizsgálatok rendszerén javitani próbál.

A középiskolai részről szóló szakasz elején a jelentés a *tanárkérdéssel* foglalkozik. Ez elsőrendü kérdés. „Mert ha a középoktatást összes vonatkozásaiban tekintjük, a tanárképzés területén merülnek fel ez idő szerint a legmesszebbre kiható és legnehezebben megoldható feladatok nemcsak hazánkban, hanem az összes mivelt államokban.“ A *tanárhiány* kérdése egy féltized óta állandóan kisért, mert „a kiképzett tanárok száma nem áll arányban a rendkivüli viszonyokból eredő rendkivüli szükséglettel.“ A baj elháritására történt az Eötvös-collegium felállitása s „a kolozsvári protestáns tanárképző intézet“ (?!) létesítése. Itt az erdélyrészi ev. ref. egyházkerület theol. facultását kell érteni, mely bölcsészetkari hallgatóknak olcsó árban intézeti benlakást és convictust biztosít.

Nagyjelentőségű a *tanárképzés* kérdése, melyről már régebben

tudjuk a minister felfogását, hogy az *az egyetem feladatai közé tartozik*, mert az egyetem túdós munkája s a tanárképzés hivatásszerű feladata fedi, keresztezi egymást. Ezért a budapesti tanárképzőt úgy kivánná ujjászervezni, hogy az intézetnek határozottabb, szilárdabb kerete legyen, hogy a tanárjelöltek megállított programm és tervszerü tanulmányi menet keretében találják meg szakmájuknak bevezető, összefoglaló és áttekintő ismertetését. Harmadszor oly erőket kiván odaállítani, kik az előadásokat a tanárjelöltek külön hívatása szempontjából bővebben feldolgozzák s kiegészitsék. A tanárképzés szolgálatában áll továbbá *tanároknak és tanárjelölteknek külföldre való kiküldése*, a *szünidei rendkivüli szaktanfolyamok*, *tudományos kézikönyvek készíttetése*, *ösztöndijak szaporitása*.

Új épületet kapott 16 középiskola, melyek részben már készen vannak, részben épülőben. Nem állami középiskolák segélyezésére fordíttatott 394 ezer frt, 1884-től kezdve mostanig összesen 2 millió frt. A változott viszonyok szerint 11 intézetnek régibb szerződése megújíttatott. Beruházási költségekre nem állami intézetek 1886-tól fogva félmillió frtot kaptak.

A középiskolák száma 191. Ezek közül 158 gymnasium, 33 reáliskola. Teljes, azaz nyolcz osztályu középiskola 129. A tanulók száma 56,946, a mult évben 55,367. tehát 2·8%-kal több a mult évinél. A tanév végén volt 53,157 tanuló, a beiratkozottak 93·2%-a. Az osztályok száma 1438, a múlt évben 1425. Párhúzamos osztály volt 137. Legtöbb tanuló róm. kath. (23.087), második helyen állanak az izraeliták (17.647)! Magyar anyanyelvü volt 75·1%, magyarul tudott 98%. Mindenből jelest kapott 6%, elégtelenül tanult 22%. Tanerők száma 3454. Rendes tanárok száma 1904, helyettes tanároké 344. Helyiség volt 6030. A tanszerek száma 2 millió, ugyanannyi a könyvek száma is. A középiskolák összes vagyona 31 és fél millió volt. Bevétel 7 millió 175 ezer. Ugyanennyi volt a kiadás is.

Állittatott egy új gymnasium s államosíttatott 4; tehát az állami gymnasiumok száma szaporodott 5-tel. Az összes tanulók 82%-a gymnasiumba, 18%-a reáliskolába iratkozott be. 10.000 gymn. tanulóra esett 2193 reáliskolai, a mult évben 2218. Unitárius tanuló középiskolába beiratkozott 471. Év végén volt 395, ezek közül 375 gymnasiumban, 20 reáliskolában. A jó magaviseletűek száma a gymnasiumban 73·9%, a reáliskolában 62·7%. „Valószinű tehát, hogy a gymnasiumot jóval fegyelmezhetőbb elemek keresik fel, mint a reáliskolát". A ministeri jelentés egy pár év óta a magaviselet tekintetében mindíg ez eredményre jut.

G. K.

Hunter Tamás emlékezete.

Hunter Tamás unitárius lelkész f. évi március 24-én hosszas szenvedés után 80 éves korában Sidmouth-ban elhunyt. E szomoru hirt közölte az Inquirer április 2-iki száma. Bizonyára, mindnyájunknak, a kik Londonban létünk alatt az ő szivességét és jóságát élveztük, fájó érzések keletkeznek lelkünkben e hir olvasásakor.

Hunter Tamás Cairncastle-ben, Irlandban született.

Atyja haszonbérlő volt. Miután tanulmányait Belfastban elvégezte, a theologiai pályára ment. 1843-ban lett pap. Papi hivatalát 1864-ig folytatta. Hunter nem volt feltünő szónok, de magvas és szellemes beszédeivel foglalkoztatni tudta mivelt hallgatóit. A papi hivatalt mindig magasabb szempontból tekintette. Megnyerő modoráért, szerénysége és jó sziveért hallgatói nagyon szerették. 1865-ben a dr. William-könyvtárnál a könyvtárnoki állás üresedésbe jövén, Huntert választották meg könyvtárnoknak, mely állást 1885-ig viselt. E könyvtárt dr. William alapitotta protestáns papok és tanulók részére. Hunter, mint az irodalom kedvelője, itt megtalálta a hajlamának leginkább megfelelő munkakört. Gyakran mondogatta, hogy egy könyvtár felér egy egyetemmel azoknak, a kik azt használni tudják. Különösen nagy gyönyörüségét találta abban, hogy a tanuló ifjuságnak a könyvek kijelölésében utmutatóul szolgáljon. Mikor könyvtárnoki állásáról lemondott, a felügyelő bizottság méltányló elismerését fejezte ki hasznos szolgálataiért, s anyagi jutalomban is részesitette.

Ezután Irlandba vonult vissza, s Sidmouth tengerparti városban töltötte élete utolsó éveit. Mint mivelt és tudós ember a városban kiváló tiszteletben részesült, a melynek ügyei iránt melegen érdeklődött.

Marshall az ő régi barátja vallási nézeteiről jellemzőleg irja, hogy „ő meggyőződésében határozottan unitárius volt, de hittani speculatiókkal és a dogmatikai theologia kérdéseivel nem törődött". Az „ulsteri" szabadelvü presbyteriánusok között született és nött fel és egyik példányképe volt a puritán presbyterianus papoknak. A felekezetieskedést azonban nem pártolta. Mikor Londonban lakott Stopford Brooke, előbb anglikán, azután unitárius lelkésznek volt rendes hallgatója. Vallása lényegileg szellemi vallás volt, mely a szivben gyökeredzik és a gyakorlati erkölcsösségben nyilvánul. Családi nevét fia, Hunter Bernát fogja fentartani, a ki Kelet-Indiában katonai orvos.

Hunter az Inquirer-nek állandóan munkatársa volt s azon kivül egyesekkel kiterjedt levelezést folytatott. Jellemzik őt ez emlékező sorok irójához küldött levélben foglaltak: „Nekem ugy tetszik, hogy a mi a kereszténységben lényeges és alapvető, azt el kell választani az időlegestől és akkor közös alapot nyerünk az erkölcsi jóságban. Nagyobb testvériségre van szükségünk és az emberi életnek, mint Isten adományának nagyobb becsülésére."

A magyarokat mindig szerette, de a törököket, mint nem keresztény népet, szivesen kiüzte volna Európából. „Félek, hogy nem valósithatom meg — irja — azt az álmomat, hogy Magyarországot meglátogassam, s még kevésbé azt a régi tervemet, hogy Konstantinápolyba menve, onnan a törököket kiüzzem és az „Arany szarvra" görög kormányt ültessek." A politikában Gladstonenak volt hive.

A magyar tanulók iránt, két év tizeden keresztül, mig ő Londonban lakott s az angol unitárius theologiai akadémia még nem volt Oxfordba átvive, nemcsak minden gondolható szivességet tanusitott, hanem valósággal atyjok volt. S nagyon sajnálta, mikor a könyvtárnokságtól megválva, Londonból elköltözött, hogy nem érintkezhetik a magyar ifjakkal, a kiket, saját nyilatkozata szerint, mindig szeretett és becsült. Közülünk mindazok, kik szerencsések voltak az ő barátságát élvezni s jóságos szivének melegét az ő kedves otthonában oly sokszor érezni: hálával gondolnak reá s mindig megfogják a jó öreg Hunternek — The Father of the Hungarian Students-nek — drága emlékét őrizni.

Kovács János.

Párisi Levél.

Páris, 1898. mart.

(Mozgalmak a franczia kath. klerusban. „La volonte de vivre“ Charbonnel Victor abbétól. 1. köt. 12-ed rét. Consistorialis választások a reformált egyházban.)

Szerkesztő Úr!

Emlitettem volt egy levelemben, hogy Francziaország egyik nyugati megyéjében néhány kath. pap a protestantismusra tért át, a kik aztán hiveiknek nagy részét is magukkal vonták. E mozgalom Francziaország más részeiben is követőkre talált, s most egyik déli megye felé fordul a közfigyelem. Átalán az alsó papságnál érezhető, hogy a babonáktól megundorodott és meggyülölte a szolgaságot, s egy titkos forradalom van folyamatban, mely időről időre kitör. Azok a papok, a kik a lelkiismeretnek nagyobb szabadságot és több értelmi világosságot akarnak, szükségét érzik az egyesülésnek, hogy legyen a müködésre központjuk. Megjegyzendő, hogy itt nem azokról beszélek, kik nyilvánosan és véglegesen szakitottak a katholicismussal és a kik közül némelyek átléptek a protestansokhoz és miután a prot. theol. facultásokon vizsgáztak, lelkészek lettek. Annak a mozgalomnak előmozditója Bourrier, ki maga is r. kath. pap volt és jelenleg prot. pap egy Páris melletti egyházban. Bourrier egy nagyon értelmes és munkás ember, ki teljes odaadással munkál régi testvérei felszabaditásán.

Néhány más kath. pappal, kik mint ő, elhagyták a kath. egyházat, lapot alapitott e czim alatt: „*Le Chrétien français,*“ melynek szerkesztésében, a kath. klerus tagjait s a katholikusokat átalán tartják szem előtt. Még szolgálatban levő nem egy kath. pap öntötte ki e lapban szive keserveit. És ezt a lapot minden felvigyázat ellenére is nagyon olvassák a kath. klerus tagjai.

Hadd álljon itt néhány sor e lap első számaiból, melyek fogalmat adnak annak irányáról.

„Mi mindnyájan papok vagyunk: világi papok, szerzetesek, irgalmasok. Némelyek már kiléptek a római egyházból, mások még benne vannak és annak hyerarchiája alatt; mindnyájan akarjuk a vallási reformot, a megujitott katholicismust, akarunk oly kereszténységet, milyent az apostolok, Jézus beszédének egyedüli hiteles magyarázói alapitottak. A pápaság reánk nézve csak emberi intézmény: tisztelendő, ha a dogmatikai tévedéseket és találmányokat félre teszi; elitélendő, ha a keresztényellenes kiváltságok fennhéjázásában makacsul megmarad . . ." Egy más számban pedig ezt irja: „Többen vannak, kik a kath. egyházból kiléptek, hogy szabadon prédikálják az evangeliumot, de még többen azok, a kik igy gondolkoznak, de a kiknek bent kell maradniok és munkálniok a kath. egyház reformján. Kétségtelen, hogy azok szemében, kik a kath. egyházat elhagyták, ez utóbbiak csalódnak, ha azt gondolják, hogy hozzájárulhatnak a katholicismus reformjához, annak kebelében maradva.

A mult eléggé megtanithatta volna e tekintetben. Reformot próbálni a kath. egyházban? Hiszen hogy ha egy pap igen szabadelvünek látszik eszméiben, függetlennek eljárásában, püspöke mindjárt megtanitja engedelmességre, vagy őt összetöri. Éppen ez történt most Dél-Francziaországban a pamiers-i egyházmegyében is. Egy pap ezeket mondotta: „A klérus unatkozik. Arra kárhoztatják, hogy a megholtakkal, az emlékekkel éljen, de az azt kivánja, hogy az élőkkel éljen. A levegő, mely környékezi, nem az övé; idegenben, árnyvilágban él, apa és anya nélkül.

Család nélkül léte gyökértelen, saját hazájában számüzötten él. Ilyen életnek a terhe és sulya nem idézie- elő minden oldalról ugyanazt a lázongó kiáltást? Fel fogja-e a római egyház fogni ez intést? Összhangba fog-e jőni az uj idővel? Ez a megoldandó feladat. De a papoknak s főleg a fiataloknak le kell rázni a mozdulatlanságot, a sirleplet, és ki kell jőni a sekrestyéből a társadalomba, mely többé nem hisz nekik és uj ismeretséget kötni a világgal, mely őket nem ismeri. Ezt susogja, ezt mormolja minden, s később fogja mondani hangosabban. A felebbvalóknak erről van tudomásuk, de hol a bátorságuk, hogy megtörjék a hallgatagságot, mely az egyháznak nagy törvénye? Szükség, hogy ez a hallgatagság megtöressék és a szabad megvitatás uralma nálunk bekövetkezzék." E sorok a vidéken nagyon olvasott lapban, a toulouse-i politikai ujságban közöltették. Más hasonló czikkek is követték ezt, melyek az

egyházmegyében nagy hatást keltettek, s a klerikálisok közt nagy megbotránkozást. A mint várni lehetett, a parmiers-i érsek nem késett megtudni a papnak nevét, ki szivét igy kiöntötte. Megbüntették azonnal, számüzték egy az ariège-i hegyek közzé béveszett kicsiny faluba. De azért nem vesztette el a bátorságot, ismét irt és azt mondotta: „Nem vagyok az az ember, hogy magamat a felelősségtől megfoszszam . . . mikor eljön az óra, azt teszem, hogy mindenek megismerjenek, és meg fogják látni, hogy nem egyedül vagyok az egyházmegyében, a ki igy gondolkozik és cselekszik.“ A közel jövő meg fogja mutatni, hogy mi van e dologban. S e szabadság mozgalmat, mely az ország déli részében mutatkozik, hasonló követi a nyugati és északi részben is. A mozgalom elég komoly arra, hogy a kath. sajtót nyugtalanitsa. Több kath. lap jelezte a veszélyt. Egyebek közt az ultramontan „La vérité“ ezeket irja: „Veszélyes mozgalom indult meg e pillanatban a klérusban, melynek fontosságát nem szabad sem nagyitani, sem félreismerni. Ez annak a szabad szellemnek a folytatása, mely Lamenais-vel kezdődött, s mely magával vonta Guettée abbét, a szerencsétlen Hyacinthe atyát, Michaud abbét, Michont és még másokat, és a mely ma a klérus ifjabb tagjai egy részénél munkál. Az alatt az ürügy alatt, hogy egy igazabb és az evangeliummal megegyezőbb kereszténységhez térnek vissza, csaknem elvetik a katholicismust.“ Egy papnak, ki az egyházat tüntetve hagyta el, hitvallását elemezve, ezt teszi hozzá: „E hitvallás nem különbözik azoktól az eszméktől, melyeket a klerus némely tagjai szóval vagy tollal kezdenek nyilvánosan kifejezni. Az megfelel a papok, ifjabbak és idősebbek nagy része lélekállapotának, kik nyugtalankodva s reformra és ujitásra vágyva abba a hitbe élék belé magukat, hogy a régi orthodoxia és hagyomány nem elégiti ki a jövőt. Már többen vannak, kik egyetértenek s szerepre törekesznek a klerus keblében, és a keresztény demokratia eszméire, a népre való hatásra támaszkodnak. . . A veszély annál nagyobb, nézetünk szerint, mert talán nem látszik. Egyfelől a legtöbbnél bizonyos buzgalom, bizonyos apostoli szellem, mely nem mindig talál kielégitést a rendes papság teendőiben; másfelől bizonyos valóban szomoru dolgok, viszszaélések, melyeket nem lehet palástolni, — különösen kedvezhetnek ez ugynevezett őskereszténységhez való visszatérés mozgalmának.“ A kath. lapnak e sorai elég jellemzők. S valószinü, hogy a ki azokat írta, csak egy részét ismeri a dolognak és hogy a papok száma, a kikre a szolgaság ólomsuly-

lyal nehezedik, sokkal nagyobb, mint képzeli. Mindenesetre azoknak a száma, kik a kath. egyházból kilépnek, napról-napra növekszik. Ez bizonyiték. Ezelőtt nehány évvel egy társulat alakult Párisban e czim alatt: „A papok munkája". E társulat czélja befogadni és segiteni azokat a papokat, kik a kath. egyházat elhagyták és a protestantismusra térték. Egy év óta a társulat forrásai, bár most nagyobbak, teljesen elégtelenek azoknak segélyezésére, a kik a protestantismusban keresik lelkiismeretük békéjét. Most azon fáradoznak, hogy kiterjesszék a társulatot és az említettem Bourrier lelkész buzgalma folytán erejét növeljék, mire csaknem elkerülhetlen szükség van. Egy vendégházat kellene épitni, a hol a kilépettek pár hónapig megvonulhatnának és foglalkozhatnának a protestáns elvekkel, mielőtt arra határoznák magukat, hogy akár a polgári életbe lépjenek, akár prot. papi pályára.

Bourrier úgy vélekedik s szerintem helyesen, hogy a kath. egyházat elhagyott pap, azzal, hogy elhagyta, nem lesz mindjárt protestans és lehet, hogy talán sohasem is lesz. E nézetet a választmány nagyon megfontolta. Sajnos, hogy félni lehet attól, nehogy a párisi prot. orthodoxok, kiknek kezében van főleg ez ügy, pártkérdést csináljanak belőle és az ő zsarnoki tekintélyüket tegyék a kath. egyház zsarnoki tekintélye helyébe. Ily módon nem nagyon bátoritanák azokat, kik Róma nyomasztó igáját lerázták s egy más hasonlót kellene felvenniök. Bárhogyan, a kath. papság e mozgalma figyelmet érdemel. Mi lesz e mozgalommal? Meg fogja-e hozni az eredményeket, melyeket annak előmozditói feltételeznek? A jövő fogja megmutatni. Annyi bizonyos, hogy jelenben tiz volt kath. pap tanul a prot. theol. facultásokon, öt Párisban és öt Montauban-ban. Ezek el vannak határozva, hogy prot. lelkészi szolgálatba lépnek. Mások pedig az egyetemen tanulnak, hogy tanárok legyenek. Az is tény, hogy némely kath. gyülekezet követte papját, elhagyta a katholicismust és a protestantismust karolta át, és most ugyanaz a pap lelkésze. Előttem ez látszik a legfontosabbnak a mozgalom jövőjére nézve. Nem lehet-e attól tartani, hogy a katholikusok e mozgalom miatt megkettőztetik azt a durva gyülölséget, melyet ma Francziaországban a protestansok ellen észlelhetni? Én ugy hiszem, hogy az ultramontanok látva a veszélyt, munkához látnak, hogy szokásuk szerint hazugsággal és rágalommal feltüzeljék ugy a fanatikusokat, mint a hitetleneket a protestansok ellen. Nagy titkon megkezdették az antiprotestantismust. Nincs oly gyalázatosság, melyet az alantas

kath. lapok naponként szabadjára ne eresztenének a protestansok ellen. Ugy találják, hogy a protestansok igen nagy számmal vannak az állami hivatalokban, mindenféle eselt szőnek a protestansok, zsídók és szabadkőmüvesek ellen, kik Francziaországot eladják a külföldnek.

A politikai pártok szónokai a leghitvávyabb szenvedélyekhez beszélnek — a protestansok ellen. Az ember azt hinné, hogy XIV. Lajos kora tért vissza. Szerencsére a nép nagy részénél nem találnak visszhangra. Bolond szél fuj, de nem hajt meg, csak némelyeket itt és ott. A jezuitizmus képzeleghet hatalmára nézve egy pillanatra, de mikor az ország látni fogja, hová akarják vezetni, hamar magához tér. A franczia protestantismusnak erről az oldalról nem kell komoly veszélytől félni és az még sokáig vonzóerőt fog gyakorolni azokra, kik a katholicismusban nélkülözik az igazságot és szabadságot.

— Charbonnel abbé „La volenté de vivre“ könyvéről beszélve nem térek messze tárgyamtól. Lehetett olvasni a lapokban, hogy Charbonnel abbé többé nem pap s nem katholikus; s úgy hiszem, hozzá adhatom azt is, hogy protestáns sem még. Tényleg egy levélben, a hol magyarázza az egyháznak általa gondolt nemét, azt mondja, hogyha levetette Róma igáját, ezt nem azért tette, hogy egy más igát vegyen magára, hogy egy más éppen oly zsarnoki, de még kevésbé igazolt tekintély előtt hajoljon meg. Charbonnel egyike azoknak, kik legbuzgóbban fáradoztak a vallásoknak 1900-ban tartandó congressusa érdekében. E tárgyról a „Revue de Paris“-ban irt czikke nagy hatást keltett 1895-ben s nevét mindenütt ismertté tette. Heves vita fejlődött ki e tárgyban. Miután megnyerte nehány főpapnak beleegyezését, azt visszavonták és az egész ügy megfeneklett. Sajnosan látta, hogy széleskörü eszméit, a közös vallási élet és cselekvés szükségének érzetét Rómában eretnekségnek itélték. Richard bibornoknak, a párisi érseknek erre fölvilágositó levelet irt, a mit meg éppen lázadásnak vettek. Ekkor visszavonult s keresztény bölcselők és moralisták társaságában élt. Nem akart továbl is formuláknak alávetve lenni. E benső szemlélődés nem akadályozta meg, hogy lapokban és szemlékben időről-időre nevezetes czikkeket ne irjon. Ezeknek mintegy összege most megjelent könyve: „La volonté de vivre“. E kötet szemlélődéseinek sorozata, melyek jelölik az utnak állomásait, melyeket az iró követett, hogy megérkezzék saját önállóságához. A könyv czime mutatja, hogy szerinte a szellem

élete nem más, mint szabadakarat teremtése. „A leggyakrabban nem mi vagyunk, a kik élünk, hanem a világ az, mely él bennünk". Valóban élni annyi, mint magamagának valódi ura lenni, minden idegen szolgaságot levetkezni s lényének benső törvényét valósitani — tulajdonképpen szabadnak lenni. De ez csak az első lépés, az első állomás, melyet a saját maga összeszedésével, megismerésével lehet eszközölni. Azután jön az ember a személyes, termékenyitő élethez, mely a második állomás. Nem elég az embernek magába zárkozni s bizonyos mystikus szemlélődésben élni. Uj embert kell magában teremteni, szellemi embert, ez az élet munkája és czélja, és ez életre akaratjának kell az embernek lenni. Annyival inkább szükség van ez akaratra, mert a szellemi élet sok összeütközéssel és akadálylyal jár. Ez összeütközésből születik az emberi nyomor érzete és a dolgok felsőbb rendjének érzete, melylyel csak ugy tud kibékülni, ha felismeri Isten akaratját s ima és bizalom által egyesül azzal. „A vallás az, a mi ekkor a lélek titkos mélységeiből elébuzog. Élni akarni, élni akarni minden akadály és külső fenyegetés, kor és halál ellenére — ez vezet csalhatatlanul a vallásra, az imára, mint a tragikus és szomoru keskeny utnak, hol erkölcsi életünk munkája halad, egyedüli eredményére". . .

A könyv, melynek csak főbb gondolatát adtam, egy gyönyörü imával végződik. Ez ima az „ismeretlen Isten"-hez van intézve. Mely kifejezés alatt szerző az Istent érti, kit értelem meg nem határozhat, de a ki kijelenti magát a kegyes szivnek az igazságosság és szeretet törvénye által, ki a szellemnek világossága, ereje és öröme lesz. Ez imának nem az a formája, mint a rendes imáknak, de őszinteséget és vallásos gerjedelmet lehel.

„Oh Istenem! élni akarok. Élni akarok általad, a világosság Istene által és a te tanácsaid szerint. Oh világositsd meg kegyelmesen az én szivemet.

Fényeltesd a nagy igazságokat, melyek egemről a homályos csalképeket elüzik. Általad akarok élni, oh világosság Istene!

Oh Istenem élni akarok. Adj nékem bölcs és hiv életet, melyet eszményi világosságod nem csak áthat, hanem mely gyakorlati szabályokat állit magának . . . . Általad akarok élni lelkiismeretem Istene!

Oh Istenem! élni akarok. Élni, az az szeretni. Oh szeretet Istene! a jónak isteni vágyát akarom általad megismerni. A szeretet az igazi erkölcsiség. Tedd, hogy szeressek, oh életnek szelleme és

lángja, ki gerjesztesz minden szent aspiratiót. Tedd, hogy szeressek és jó legyek. Általad akarok élni oh szeretet Istene!"

Egészben véve Charbonnel könyve egy őszinte vallásos szellemnek, mondhatnám valódi keresztény érzelemnek a benyomását teszi, de még nem érkezett a kereszténységhez, már a milyennek mi a kereszténységet felfogjuk. Nekem ugy tetszik, hogy ez ifju pap nagyon is a mystikusokon és az „Imitation" keresztül nézi az evangeliumot. De az igazság ama szomjuhozásával, a világosság ama szükségérzetével, azzal a meleg szivvel és egyenes lelkiismerettel, mílyen az övé, bizni lehet, hogy eléri a czélt, a melyet követ: az igazságban való békét és örömet. És most mi az, a mit tenni fog? Egy darabig az irodalomnak élt. Két év alatt sokat irt Szemlékbe. Ugy látszik azonban, hogy az irodalmi munkássággal felhagy. Valószinü, hogy véglegesen a tanitásra, nevelésre adja magát, a melyre különben meg van a minősültsége. Hogy mire határozza magát, a közel jövő meg fogja mutatni. Jelenleg Hollandiában van s felolvasásokat tart a kath. egyházról, annak szelleméről és tanáról. S ugy látszik, hogy sokan hallgatják.

— A consistoriumok ujra választása most folyt le a reformált egyházban, s kevés kivétellel, mindenütt csöndben. Az orthodoxok némely helyt mutattak türelmetlenséget, a liberalisok sehol. Még is az orthodox szellem most más, mint ezelőtt huszonöt évvel. A fiatalabb papok orthodoxiája nem az, mi a régiebbeké. Sok helyt megfordultam a vidéken, s olyan beszédeket hallottam, melyeket magam is csaknem minden változtatás nélkül elmondhatnék. A régi orthodoxia tünedezik főleg a lyoni conferentia befolyása következtében. Párisban az orthodoxok most is erőszakoskodtak. De átalán a pártok helyzete az uj választásokkal ugyanaz, mint azelőtt volt. Az Oratoire egyházban a liberalisok ellenjelöltek nélkül egyhangulag választattak meg. A többi párisi egyházban a többség az orthodoxoké, csakhogy kettőben számuk kisebbedett.

CHARRUAUD D.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Értesités. Az »Isten és lélek« cz. mű előfizetőit tisztelettel értesitem, hogy a munka második angol kiadása éppen most van sajtó alatt. Hogy az abban előjöhető uj részleteket is fölvehessem a magyar kiadásba, az érdeklődőket szives türelemre kérem. Péterfi Dénes.

The Place of Immortality in Religious Belief. A discourse by J. Estlin Carpenter, M. A. Manchester College, Oxford. 110. l. 12. r. »A halhatatlanság helye a vallásos hitben«. Az angol unitáriusok theol. akadémiájának egyik tudós tanára, Carpenter Estlin József irta ez értékes művet. A halhatatlanság hite oly régi, mint maga az emberiség. Először is tehát a történelmi vallásokban keresi a halhatatlanság bizonyitékait, főleg a hindu, persa, héber vallásokat, a görög bölcselmet és azután a kereszténységet vizsgálva, melyek mindenikében megvan a halhatatlanság hite, legyen az akár természeti képekben, akár ethikai és metaphysikai tételekben kifejezve. Szerző azután az emberi ismeret és gondolkozás mai világánál főképpen ethikai alapon törekszik a halhatatlanság helyét megállapitni a vallásban, tárgyát mindenütt összekötve azokkal a hasonló, magas és nagy kérdésekkel, melyekkel összefügg. Tárgyának nagy voltát teljes mértékben érezve, munkája elején Emersonnal azt mondja: »Én jobban hiszem és minden komoly lélek jobban hiszi a halhatatlanságot, mint a hogy azt megbizonyitani tudja.« De a könyv végén az olvasó a kifejtett érvek után elmondhatja, hogy ez egyike azoknak a munkáknak, melyek a halhatatlanság hitének erősitésére különösen alkalmasok.

Ueberweg, Grundriss der Geschichte der Philosophie. III. r. Neuzeit II. k. Nachkantische Systeme und Philosophie der Gegenwart. Berlin, 1897. 527 l. 9 m. A mi ezt a könyvet folyóiratunkban különösen megemlitésre méltóvá teszi, az a körülmény, hogy külföldi bölcsészettörténetek között talán a legelső, a mely a magyar bölcsészeti törekvésekről is megemlékezik s tárgyalásukra majdnem két levelet szentel. Tüzetes ismertetése nem tartozik reánk annál is inkább, mert Ueberweg munkálkodása a bölcsészettörténelem terén s művei nálunk is eléggé ismeretesek. E kötet Heinze feldolgozásában most a 8-ik kiadásban jelent meg s az előbbi kiadásokat becsben felülmulja az által, hogy az észak-amerikai, svéd, dán, norvég, németalföldi, lengyel, orosz, cseh, spanyol, portugal, uj-görög és a magyar bölcsészeti mozgalmakat is, habár röviden és vázlatosan, ismerteti. A kötet első fejezete a Kant kriticismusából származó rendszereket tárgyalja sorban: Fichte, Schelling, Hegel, Krause, Schleiermacher, Schopenhauer, Herbart, Beneke rendszereit; a második fejezet a jelenkor különböző irányait, a melyek minden nagyobb eredetiség nélkül többé-kevésbbé mind Kantra vezethetők vissza, mind tőle határoztatnak meg.

A fejléstan (evolutionismus), melynek napjainkban oly számos hive van, lényegében nem uj. Kant criticismusával egy positivistikus irány társul, a mely a philosophiának szigoruan tudományos jellegét hangsulyozza s a természettudományokkal lehetőleg összeköttetést keres, valamint ezek is a bölcsészettől nem mutatnak nagy idegenkedést. Az ismeretelmélet és kisérleti lélektan előtérbe lépnek s főleg az előbbi szolgál alapul minden bölcsészeti gondolkodásnak. Kiváló figyelemben részesülnek az ethika, jogbölcsészet, sociologia. Francziaés Angolországban különösen a positivismus és agnosticismus számlálnak sok követőt.

A mit a magyar bölcsészetről olvasunk, annak alapjául szolgált Szláviknak az a két czikke, melyek Zur Geschichte und Litteratur der Philosophie in Ungarn és Zur neuesten philos. Litteratur in Ungarn czimmel a Zeitschrift für Philosophie u. philosophische Kritik 1896. 107. és 109. számaiban s azután külön lenyomatban is megjelentek s melyekről annak idején folyóiratunk is megemlékezett. Akkor kiemeltük Szlávik munkálkodásának üdvös czélját s most látjuk, hogy épen az ő czikkei nyomán kerül a magyar bölcsészet története két levelen Ueberweg könyvébe. Ez szép eredmény magában is s nem csökkenti nagyon az értékét az, hogy azok a hiányok, melyeket a kritika s folyóiratunk is felemlitett, a könyvben nagyobb mértékben vannak meg, mint Szlávik czikkeiben. S ha e két levél nem ad még csak megközelitőleg kielégitő képet sem a magyar bölcsészetről, másfelől örülnünk kell azon, melyet jobban s a dolog érdemét találóbban is fel lehetett volna használni. Azon is örvendenünk lehet, hogy ilyen körülmények között Brassaink elég hiven van jellemezve e pár szóval: „verhältnissmässig selbständiger Denker". Hiányzik többek között a magyar aesthetika, a magyar egyezményes philosophia, a magyar materialistaharcz, főleg Brassai és Mentovich között. És más hiányok mellett is örömmel veszünk tudomást e könyvről, melynek nagy előnye a rendkivül gazdagon összegyüjtött irodalom. (Dr. G. K.)

Kisdedóvodai és népiskolai épitkezési mintatervek, épitkezési utasítások. Kiadja a vallás- és közoktatási m. kir. ministerium. Ara 1 frt 50 kr. Az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. a népiskolai oktatás rendezéséről kiterjed az ujonnan épitendő és átalakitandó iskolaépületeknek a hygienia és paedagogia modern követelményeiből folyó kellékeire is s megszabja, hogy az ujonnan épitendő iskolaépületek egészséges helyen épültek, szárazak s a gyermekek létszámához mérten (egy tanteremre 60 gyermeket s minden gyermekre legalább 0·8—1·2 m. helyet számitva) elegendő számu, tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermekkel legyenek ellátva. De a már fennálló s e kellékeknek meg nem felelő épületek ujraalakitásánál is szemelőtt tartandók e követelmények. Eddig nem voltak oly utasitások és mintatervek, melyek az iskolafenntartókat és épitőket a követelményekről tájékoztatták volna. Közoktatási ministerünk a jelen utasitások és tervek kiadásával segiteni kivánt e bajon. Tekintetbe vannak itt véve a különböző helyi viszonyok és utbaigazitást nyujtanak az egy, két, három, négy tantermü iskolák, valamint tanitói lakások és melléképületek épitésére nézve. A mintatervek nyilt és zárt fekvésü telkekre, tégla, vegyes falazat vagy vályog-épitkezésekre nézve tájékoztatják a tervezetek készitőit. Ez utasitások és mintatervek szükségességét hangoztatni fölösleges. Szük-

sége van azokra nemcsak az épitő mestereknek, hanem az iskolafenntartó hatóságoknak is; lelkészek, tanitók is haszonnal tanulmányozhatják; söt általában a közoktatás állapota iránt érdeklődő minden mivelt ember becses tájékozást szerezhet magának azokról a követelményekről, melyeket a törvény az iskolai hygienia és modern paedagogia alapján az iskolaépületek tekintetében megkiván s fogalmat szerezhet magának a törvény által követelt és a való állapotok közti nagy különbségről. (G. K.)

KÜLÖNFÉLÉK.

A lelkészek fizetésének kiegészitéséről szóló törvényjavaslatra vallásközönségünk képv.-tanácsa is főt. Ferencz József püspök ur eléterjesztése alapján megtette a maga észrevételeit. De miután időközben a vallás- és közokt.-ügyi minister a javaslatnak a közokt.-ügyi bizottságban történt tárgyalásakor oly nyilatkozatokat tett, melyek az illető pontok felett fölmerült aggályok eloszlatására alkalmasoknak látszottak és tényleg több módositást fogadott el, a vallásközönség tanácsa, a püspök ajánlatára, a ministerhez intézett feliratában elállt az észrevételek nagyobb részének közlésétől és csupán arra szoritkozott, hogy a ministernek köszönetet mondjon a törvényjavaslatért. Bárhogyan is, bárminő nézetek mellett is, tagadhatatlan, hogy e törvény égető szükségen segit. Segitni fog azoknak a helyzetén, kik bár szellemi munkások, eddig szellemi szükségeiknek kielégitésére épp oly fogyatékosan áldozhattak, mint a mily fogyatékosan és szükösen lehetett gondoskodniok a mindennapi kenyérről. A törvényjavaslatot az országgyülés érdemleges vita után már általánosságban elfogadta, s most jön a részletes tárgyalás. Lehet, hogy mire e füzet megjelenik, az egész javaslat le lesz tárgyalva. S a főrendiház tárgyalása után következni fog egy törvénynek szentesitése, mely az igazságnak első fokait jelöli a protestánsokra nézve.

Vallásközönségünk közigazgatási hatóságainak szervezetéről készitett javaslatot a mult évi főtanács által kinevezett bizottság a főt. püspök ur elnöklete alatt, mlt. id. Dániel Gábor és br. P. Horváth Kálmán főgondnokok, s Fekete Gábor kir. tábl. elnök részvételével mart. elején letárgyalta. A javaslat kinyomatás után a főtanács tagjainak előzetes megismerés végett szét fog küldetni.

Tanárbeiktási ünnepély. Kolozsvári főgymnasiumunknál a mult évi főtanács felállitotta a tizenegyedik rendes tanári széket és arra Gálfy Lőrincz okl. tanárt választotta meg, ki az intézetnél addig mint helyettes tanár működött, s előzetesen az oxfordi theol. akadémiát végezte. Hivatott ifju tanár barátunk ünnepélyes beiktatása ápr. hó 2-án történt. A beiktatási tisztet Mlgs. Fekete Gábor kir. táblai elnök, isk. felügyelő gondnok teljesitette magas szinvonalon tartott beszéd kiséretében. Azután az ifju tanárnak Platóról, e nagy tanitóról szépen írt

felolvasása következett, melylyel lekötötte a közönség figyelmét. A tanári kar részéről Boros Sándor igazgató mondott bezárólag alkalmi üdvözlő beszédet. Az ünnepélyen közreműködött Iszlai Márton vezetése alatt a főiskolai dalkör és zene-egylet. Az ünnepélyt délben közös ebéd követte, melynek végén főt. Ferencz József püspök ur mindenekfelett azon való örömének adott kifejezést, hogy főgymnasiumunk tanárainak száma az ő életidejében már csaknem megháromszorozódott.

Templomszentelés. A kolozsvári ev. ref. egyházközség nagyutczai csinos uj templomát virágvasárnapján szentelték föl a különböző egyházi és világi hatóságok képviselői s nagyszámu közönség jelenlétében. A fölavatás Szász Domokos püspök imájával kezdődött. Egyházi beszédet mondott Molnár Albert th. tanár, Molnár Lőrincz az uj lelkész, szertartási beszédeket Nagy Károly th. tanár, Kenessey Béla th. ig. tanár és bezárót Herepei Gergely lelkész — mindenik szónok, az ünnepélyhez a maga tárgyáról a legjobbat nyujtva. Az ünnepélyen a theol. ifjak dalköre énekelt.

Savonarola emlék-ünnepély. A májusi nap fénye szép Olaszország ege alatt dicsően fogja a helyet megvilágitni, hol a XV. százévnek egy nagy férfia kegyetlen halállal kiszenvedett. Florenczben megünnepelni készülnek Savonarola hősies halálának négyszázadik évfordulóját. 1458-ban született. Szónok, államférfi és reformator volt. Mint törvényadó és mint a köztársaság feje bölcseséget, nagy szellemet és nagy erényeket mutatott. A pápai udvar romlottságát kérlelhetetlenül és félelem nélkül kárhoztatta és a pápát arra intette, hogy bánja meg büneit, a mig nem késő. Elfogták, bebörtönözték, kinozták, és azután halálra itélték. Nehány tanitványa is vele veszett el. Őt legutoljára hagyták. Egy pillanatra a szél másfelé vitte a lángot és teste érintetlen maradt. Már-már csodára gondoltak, de aztán a tüz felfutott és megemésztette a tömeg örjöngő, vad kiáltásai között. Porait összegyüjtötték, és az Arno folyóba szórták. Savonarola meghalt, de honfiai nem szüntek meg erényeit csodálni és emlékét tiszteletben tartani. Most egész Olaszország hódol nagy jellemének. És a mi sajátságos, a klerus is megünnepli az évfordulót. Eddig csak a nép ünnepelte ibolyákat hintve kivégzése helyére. Most a papság is résztvesz — kétségtelen a pápa engedelmével — annak a férfinak az ünneplésében, kit a pápa rendeletére kárhoztattak és égettek meg, mint eretneket. — Ez is pápai csalhatatlanság! — Mikor Savonarolát a vesztőhelyre vitték, Vatona püspöke igy szólott hozzá: „Kiközösitlek tégedet a militans egyházból és a triumphans egyházból“. „Nem, mond Savonarola, a triumphans egyházból nem, ahoz nincs hatalmad“. Ezek voltak a szavai annak a férfinak, a ki hitt az igazság diadalában. Nem feltünést keresett, nem népszerüséget hajhászott. Elvesztette életét, de megtartotta a meggyőződéshez való hüséget, a becsületet, s nemzete most ünnepet ül halhatatlan emlékére és a világ tisztelettel emliti nevét. Az igazság harczát kivivja az idő.

Gamond Blanche, egy franczia protestans nő 1683-ról fennmaradt emlékiratában a kath. hittéritésről ezeket irja: „Katonákat tettek

házunkhoz, kik gorombáskodva követeltek ételt és italt. Ők maguk mondották: „Ilyen költségektől megkimélhetnék magukat; ha vallást változtatnak, pénzt fognak kapni és a katonáktól meg fognak szabadulni“. . . Anyámat a püspök elé vitték, ki neki sok pénzt igért és azt mondotta: „Ha kegyelmed és családja nekem megigéri, hogy vallást változtatnak, én ezt az összeget meg fogom adni“. De anyám nem volt erre hajlandó. Ekkor főudvarmesterét küldötte hozzánk, ki hasonló módon fáradozott és igy szólt: „Sajnálom, hogy önöknek annyi nyugtalanságot okoznak; de higyjék meg, hogy a püspök ur minden tett kárt meg fog tériteni és egyenként mindeniknek 100 frankot fizetni“. Én azt feleltem neki: „Uram, menjen el a pénzével, ha azt gondolja, hogy az Isten kegyelmét meg lehet aranyon vagy ezüstön venni. Uram, ha egy rétet, kertet, szöllőt vagy egy darab földet kicserélnek, azért, a melyik értékesebb, még pénzt kell rátizetni. Úgy kell lenni, hogy a mi vallásunk is értékesebb az önökénél, mivel önök még pénzt is akarnak fizetni. S mivel tudom, hogy a mi vallásunk az igazi, azért sem pénz, sem katonaság nem fognak az átlépésre kényszerithetni. Mikor Jézus az ő apostolait kiküldötte, megtiltotta nekik, hogy erszényt, utravaló táskát és fegyvert vigyenek magukkal: de ezek az önök fegyverei, hogyha önök kezükben pénzzel házról-házra járnak . . .“

Berlin vallásfelekezeti statistikája. A német birodalom fővárosa vallásfelekezetek szerint a következőleg oszlik meg: Ág. ev.: 1,420,833; más protestans: 5758; kath.: 155,363; más keresztény: 7824; izraelita: 86,152; más hitü: 91. Határozatlan hitvallásu: 1093; hitvallásnélküli: 190. Más protestansok közül Berlinben van: hernhuti: 181, mennonita: 187; baptista: 1531; presbyterianus, vagyis az angol és skót egyházhoz tartozó: 312; methodista és queker: 474; irvingianus vagyis az apostoli egyházhoz tartozó: 3073. A katholikusok közül 393 gör. katholikus. A két fő hitvallásukon kivül van még: 35 német katholikus; 2179 szabad gondolkozásu; 4416 dissidens és 1194 másféle keresztény. Mig az egész népességnél a nőnem a túlnyomó, az ó-reformáltak, mennoniták, katholikusok, szabadgondolkozásuak, dissidensek, izraeliták és máshitüek azt a sajátságot mutatják, hogy náluk a férfiak száma jóval nagyobb, mint a nőké. — Berlinben a mult évben az izraeliták közül 75-ön léptek át keresztény egyházba.

A jehovisták. Megint keletkezett egy szekta Oroszországban, a hol ugyszólván nem mulik el nap szekta-alapitás nélkül. A permi, orenburgi és wyatkai kormányzóságokban ütötte föl táborát az uj szekta, a jehovisták szektája. Vallási szabályaikat nagyrészt a zsidó szentirásból szedték, mindazonáltal keresztényeknek mondják magukat. Nem ösmerik el a szentháromságot, nem gyakorolják a szentek tiszteletét, nem gyónnak, általában ellenségei a liturgiának. Imádságukat maguk csinálták és rendszerint a görög-katholikus vallás szidalmazásával fejezik be. Vakon követik Tolsztoj tanait az önmegtagadásról. Nem isznak semmiféle szeszes italt, nem dohányoznak és a testet és lelket megrontó édes mérget, a nyilvános mulatozásokat is utálják. Ezeket magányos hidegviz fürdővel helyettesitik. Van saját titkos nyomdájuk is, a hol a szekta propagálására szolgáló röpiratokat nyomják. Azt a tagot, a ki egy esz-

tendő alatt nem tud még egyet hóditani, kizárják a felekezetből. (Országos Hirlap. 1898. 9. sz.)

Az angol unitáriusoknál Fripp Edgar belfasti lelkész támadást intézett az unitárius társulat ellen, hogy a dogmatikai unitarismust mozditja elé. Nem az első eset, hogy egyesek nem kivánnak semmi olyan nevet használni, mely dogmára emlékeztethet. Igy némelyek még az unitárius nevet is dogmaticus névnek tekintik és „az unitárius egyház“ elnevezés helyett inkább szeretik a „szabad egyház“ elnevezést használni. Pedig hogy ez elnevezés alatt is lehet dogmatismus, semmi sem bizonyitja inkább, mint a skót „szabad egyházak“ dogmatismussa. Fripp ur támadása, mint más hasonlóké, az unitáriús társulattal szemben teljesen jogosulatlan. Az unitárius társulat eljárásait éppen a legmesszébb menő szabadelvüség jellemzi. És ha Fripp ur arra hivatkozik, hogy az ők egyházaik eredetileg nem theologiai vagy dogmatikai érdekből alakultak, hát éppen a min alakultak, az az elv az, melyet az unitárius társulat tiszteletben tart, mikor az „open trust“ — „meg nem kötött felhatalmazás“ — mellett áll, mikor egyetlen egy egyházban sem kivánt és kiván, melyeket segélyezett, a tagságra nézve dogmatikai bizonyságtételt. És az a négyszáz egyház, melyről szól, mind „open trust“-tel áll. Fripp ur — mint éppen az egyik „szabad egyház“-nak egy világi tagja megjegyzi, — árnyék ellen harezol. Ezt el kellett mondanunk ez ügyben, melyről egyik magyar protestáns lapnak egy munkatársa is megemlékezik. Ha szükség, még többet is fogunk mondani.

Japánban az unitarismus mind nagyobb tért foglal. Tokyoban unitárius egyház alakult, melynek a lelkésze *Sagi*, egy mivelt benszülött. A japáni unitárius társulat folyóiratot ad ki, melyet egyetemi tanárok és más előkelő tudós férfiak támogatnak. Az amerikai unitárius társulat Tokyoban egy felsőbb tanintézetet tart fenn.

Révész Kálmán kassai ev. ref. esperes-lelkész, történelemtudóstól a következő sorokat vettük:

Nt. Szerkesztőség! A K. M. ez évi első füzetében megjelent, Blandrata ellen irott igen érdekes gunyversre bátor vagyok megjegyezni, hogy a közlő ur azon állitása, hogy ez „eredetileg magyarul iratott s csak később forditattatott latinra“ egészen téves, a mennyiben *ez a latin szöveg az eredeti.* Ezt bizonyitja nem csak az első sor szójátéka *(Te blande latrantem* clamamus), hanem az is, hogy ez az egész pasquill a „Te Deum laudamus“ gyönyörü hymnusnak travestálása.

„Te Deum laudamus,
Te Dominum confitemur,
Te aeternum patrem omnis terra veneratur.
Tibi omnes Angeli, tibi coeli et universae potestates
Tibi cherubim et Seraphim incessabili voce proclamant;
Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sebaoth,
Pleni sunt coeli et terra maiestatis gloria tuae.

És igy tovább. A gunyvers czime teljesen és helyesen igy lenne: Translatio *hymni „Te D. laudamus“* in G. B. secundum pasquillum“.

Teljes tisztelettel Kassa, 1898. márcz. 7. *Révész Kálmán.*

A nép jellemzése. „Ezekben a nehéz időkben“ czimen a „Prot. Egyh. és Isk. Lap“ a népről igy ir: „A nép magában véve sem jó, sem rosz“ . . . A nép a maga erkölcseiben, szokásaiban, gondolkozásmódjában példák után indul; hajlamaiban, érzületében, egész földi életmódjának berendezésében inkább conservativ. Az ujitás vágya nem az ő lelkében születik, az iniciativát kivülről várja; uj ösvényeket törni önmagától sohasem hajlandó, hanem azokat követi, illetve utánozza inkább, a kik fölötte állanak, a kiket hosszú idő óta mintegy vezéreül, utmutatóiul tekintett. És vajjon mit látott, mit tanult a magyar nép nagy tömege már-már két decenniumon keresztül azoktól, illetve azoknak egyrészétől, a kiket nevüknél, származásuknál, sok helyt vagyonuknál fogva hosszú idők óta vezéreiül ismert és fogadott el? Prot. urainknak derogál ma már templomba járni. Neki a predicatiora semmi szüksége . . . És a példa utánzókra talál, terjed mint a ragályos betegség. A fényüzésre, az erkölcsi dekadenciára honnan indult ki a rosz példa? A kunyhókból, az egyszerü szalmafedeles házakból talán? Az egyházi terheket nem szivesen hordozza a nép?! De hát nem azt látta, nem azt látja igen-igen sokszor, hogy azok, kik anyagilag is messze fölötte állanak, kézzel-lábbal tiltakoznak azok ellen“.

A székely fiuknak iparos pályára menése érdekében a kormány az iparkamarák által üdvös tevékenységet fejt ki. Ezt a mozgalmat elősegiteni czélja tisztelt munkatársunk alábbi versének, melyet több napilap közölt, s melyet itt közreadunk, hogy ezuton is hozzáférhető legyen, ünnepélyeknél és az iskolában való használatra.

Tárogató.

Uj harczra készül a magyar,
A gárda népesül.
Zendülj meg egyszerü dalom
Forró üdvözletül.

Atilla népe, székelyek,
El nem korcsult sasok:
A harczvonalban legelül
Most is ti állotok . . .

Ez lesz a harcz! A legdicsőbb,
Mit vivott szittya kar, —
Megint csodált lesz s még nagyobb,
Mint régen a magyar.

A bérczek ormán s völgy ölén,
A jólét napja kél.
Szabad, független lesz a hon
S boldog, ki benne él.

Fegyverre hát! Ragadjuk meg
Az ujkor fegyverét,

Mely nagygyá egyedül tehet,
A munka eszközét.

Föl a szent harczra honfiak,
Hazánk nagysága hiv:
Átok reá, ki vesztegel,
Áldás azon, ki hiv!

Mind vesszen el, pusztuljon el,
Közbékét a ki bont! . .
Nagygyá csak munka s béke tesz
Hazát s királyi trónt.

Mühelyek, gyárak, iparok
S tudomány bajnoki:
Ti vagytok a magyar haza
Leghivebb harczosi . . .

Előre! bátran! győztesen!
Az Isten van velünk!
Mint harczban, ugy munkában most,
Az elsők mi legyünk.

Rédiger Géza.

A »Debreczeni Disputatio« legrégibb kézirata. A Debreczeni Disputatio kiadásával foglalkozva, szükségesnek tartom értesiteni a régi magyar unitárius irodalom iránt érdeklődőket, hogy e nevezetes korfestő, hitvitázó drámának, mely Meliust vagy „Péter pápát" udvarával együtt a humor világitásában mutatja be, egy igen érdekes régi kézirata lappang valahol a székely földön, melyet az uj kiadásnál lehető hiven fölhasználni irodalmunk nyeresége volna. E kézirat jóval régibb és bővebb, mint főiskolai könyvtárunk XVIII. és XIX. századbeli másolatai. Utána készült e század első felében a keresztúri könyvtárnak Uzoni historiájához mellékelt példánya, mely Sándor István utján jutott Jakab Elek könyveivel a nevezett gymnasium könyvtárába. Bár Jakab Elek a Petőfi Társaság lapjában (*Koszoru,* 1879. 343—366. l.) kiadta a „Debreczeni Disputatio" e legteljesebb variansát, de a kiadás alapjául szolgált keresztúri másolat gyarlóságai kivánatossá teszik az eredetibb kézirat megvizsgálását, mely ma is valamelyik Keresztur-környéki pap vagy mester atyánkfia könyvei közt lehet. A ki tudomással bir róla s ennek vagy bármely más régi unitárius szinműnek nyomása vagy előadatásának bizonyitékára utasitana, nagyon lekötelezné e sorok iróját. Felvilágositásul megjegyzem, hogy a hitvitázó, bibliai, sőt világi tárgyu szinmüvek előadása városi és falusi iskoláinkban a XVIII. száz közepéig szokásban volt. Jézus életéből is adtak elő jeleneteket, kivált karácsony alkalmával. Az előadás nyelve legtöbbször magyar, néha latin. Egy ilyen latin drámának töredéke a keresztúri könyvtárban egy

könyv táblájára ragasztva maradt fenn. Egy másik régi magyar szinmünek töredékét Keresztur környékéről Erdélyi János a „Népdalok és mondák" II-ik kötetében adta ki. Nevezetesb szinműirókként Karádi Pált, Felvinczi Györgyöt, Kapusi Miklóst, Dersi Simó Istvánt, egy Gejzanoviust és Uzoni Fosztó Jánost nevezhetem meg. Nem lesz tehát haszontalan és hiábavaló fáradsága annak, ki irodalmunk érdekét tekintve egyben vagy másban felvilágositást nyujt akár a Debreczeni Disputatio vagy más unitárius szinmü hollétéről, akár a felsorolt unitárius szinműirók életéről. *Kanyaró F.*

A közoktatásügyi ministernek, az országos nyugdíj- és gyámintézet 1896. évi állapotáról szóló jelentése. Az 1894. évi XXVII. t.-cz. értelmében létesitett országos tanári nyugdij- és gyámintézet állapotáról most jelent meg a ministernek az első jelentése, melynek adatai közül egy nehányat felsorolni érdemesnek tartjuk. Az intézetbe belépett 77 tanintézet, melyeknek 656 rendszeresitett tanára közül felvétetett 607. 1896. végéig nyugdijaztatott 17 tanár 23.794 frt nyugdijjal, 1897. folyamán a jelentés keltéig 19 tanár 25.629 frt illetménynyel. Elhalt 21 tanár, kik 12 özvegyet hagytak hátra. Ezek számára temetkezési járulék czimen fizettetett 2762 frt 34 kr, ellátási díjak czimén évi 4836 frt. 1897. folyamán három özvegy részére temetkezési járulék czimen 1020 frt, állandó ellátási díjakban évi 2284 frt. Az intézet vagyona az 1896. év végén volt: Cselekvő vagyon 531.607 frt 34 kr, terhelő hátrálékok 6042 frt 98 kr, tiszta cselekvő vagyon tehát 525.564 frt 36 kr. A jelentés hű képet nyujt e fiatal intézet állapotáról, melyre az agg tanárok felvétele nagy terhet ró; de „nem nyerészkedési szempontból, hanem egyedül az illető tanárok érdekében állíttatott fel; jótéteményeiből nem zárhatta ki a hazai tanügy szolgálatában megőszült és e téren évtizedeken érdemeket szerzett tanárokat". Ha Csáky ministerségét sok tekintetben érheti is birálat, e humanus intézet megalapítása egyik fényes érdeme marad, melyért különösen nekünk felekezeti tanároknak hálás köszönettel és elismeréssel kell adóznunk. *G. K.*

Darkó Sándor †. Udvarhelykörnek tizenkét évig esperese s a jánosfalvi egyházközségnek negyvenhárom éven át lelkipásztora márt. 20-án 73 éves korában kiszenvedett. A szabadságharczot mint tüzérőrmester szolgálta végig. Életének nagy részét Jánosfalván, e nemzetiségekkel határos községben töltötte, hiveinek és népes családjának élve. Hivei nagyon szerették és mások is. Állásának szerény jövedelme és terhes családjának fentartása miatt az élet nem volt könnyü, de a megfutott pályáról visszaragyog a humor bősége, melylyel azt behintette s melyben fénylik emléke.

Gyászhirek. *Özv. Groisz Gusztávné*, szül. *Szász Zsuzsánna* Kolozsvárt f. évi febr. 26-ikán 83 éves korában rövid szenvedés után jobb létre szenderült. Szász Mózesnek, a kolozsvári egyházközség e száz év elején jeles papjának volt a leánya s Kolozsvár közéletében a polgármesteri állásban fontos szerepet játszó Groisznak, a 67-iki magyar ministeriumban államtitkárnak neje. Kiváló erényekkel ékeskedett, mél-

tóan töltötte bé családi és honleányi hivatását Isten kegyelméből hosszú életén keresztül s vallásában mindig buzgóságot tanusitott. Temetése nagy részvét mellett ment végbe, Kiterjedt rokonság s mindenekfelett gyermekei: Dr. Groisz Gusztáv országgy. képviselő s Groisz Kornélia, dr. Haller Rezső ügyvéd neje fájlalják a széles körben tisztelt agg nő elhunytát. — Barla Domokos, torda-aranyosmegyei főpénztárnok családja fájdalmas veszteséget szenvedett, leányuk *Barla Eszter* márt. 17-én 33 éves korában történt halálában. Tiszta, nemes lelkü nő volt. A mi kedvességet szépség és szivjóság adhat, azt vesztették el benne s azért siratják korai elszálltát — szülők, testvérek és egyetlen fia Gál Miklós. — Borbély György zalaegerszegi gymn. tanárt érzékeny csapás találta. *Bandi* fiok öt éves korában ápr. 3-án meghalt — „korán, mint a kibujt farügyet letöri a szél". — *Gál József* m. kir. földm. isk. s. tanár ápr. 5-én 30-ik évében Czelnán rövid szenvedés után megszünt élni. Egy becsületes, munkás és hasznos élettel kevesebb. Halála első sorban Gál Lajos gazdasági intézőt érinti fájdalmasan. Az elhunyt tetemét Szentgericzére, a család ősi helyére szállitották és ott helyezték örök nyugalomra. — *Özv. Szörtsey Adámné. k. Nagy Terézia* élete 81-ik évében ápr. 10-én Nagynyulason más létre költözött. A környékben általánosan tisztelt nő hunyt el benne. A Mezőségen más felekezetüek közt élve is mindig hiven fentartotta vallását és végrendeletileg meghagyta, hogy az ő vallásának papja temesse el. Minek derék fiai: Szörtsey Gáspár és Gábor eleget is tettek, Rédiger Géza szabédi lelkészt hiván el, kinek beszédje mellett hantolták nemes porait végnyugalomra az anyaföldbe. — Kovács József hódmezővásárhelyi birtokos ápr. 24-én elvesztette fiát, *Kovács Antalt*, ki 30-dik évében hosszas szenvedés után hunyt el.

ARANYKÖNYV.

Az »Ezredéves Emlékalap«-ra tett kegyes adományok.

(Tizenkettődik közlemény.)

193. Péter Sándor lelkész Maros Szt.-Benedek.........	1	frt	—	kr.
194. Bolgár Sándor földbirtokos, Horvátországból......	2	»	—	»
195. Ferencz Albert és neje Cs. Sebes Luíza..........	50	»	—	»
Összesen...	53	frt	—	kr.
Az előbbi 10 közl. összege...	1827	»	—	»
Együtt...	1880	frt	—	kr.

Szives köszönettel nyugtázom a fennebbi adományokat.

Kolozsvárt, 1898 ápr. 23-án

Ferencz József,
unitar. püspök.

Adakozások a Sepsi-Szentgyörgyön épitendő unitárius templom-alapra Barabás Elek hitrokonunk gyüjtőkönyvén.

(Harmadik közlemény.)

Bágyon: Csegezi Ferencz 50 kr. Csegezi Mihály 10 kr. Csép Sándor 15 kr. Bágyoni unitár. egyház 1 frt. Csegezi Márton 20 kr. Csegezi Gábor 30 kr. Csép F. Márton 10 kr. Csép Mihály 15 kr. Lobly Mátyás, Balog Pál alsó,

Balogh Pál felső, Balogh Márton, Gspann Albert 10—10 kr. Asztalos János 20 kr. Simon Antal 50 kr. Molnár János, id. Bodoczi Mihály 20—20 kr. id. Bodoczi Gábor. Lobly Dániel 10—10 kr. Benczédi Domokos csegezi pap 1 frt. Pálfi Máté 10 kr. Csép Sámuel, Fejér János 20—20 kr. Balogh Sándor 30 kr. Balogh Béla 5 kr. Csép Márton, Simonfi Márton 20—20 kr. Szép Gábor 10 kr. Szép István 5 kr. Pálfi Károly 50 kr. Székely János m., Szép Mózes 10—10 kr. Simonfi Tamás 15 kr. Csegezi Lajos 10 kr. Moldován János 6 kr. Csép Mihály, Boncza Máté, ifj. Balogh Pál, Csegezi Tamás, Ifj. Székely Mihály, Csegezi Mózesné 10—10 kr. Uzorai Ferencz 8 kr. Jenei Mózes, Csép Ferencz, Simonfi Lőrincz, Simonfi Mihályné 10—10 kr. Simonfi Lászlóné 5 kr. Balogh Gábor, Kovács Mártonné 10—10 kr. Csegezi László esperes 1 frt. Összesen 10 frt 04 kr.

Aranyos-Rákos: Csegezi Elek 10 kr. Pálfi Dénes 30 kr. Székely Sándor, Magyari Ábrahám 10—10 kr. Pető János 20 kr. Borbély Mózesné, Pető Balázs, Komjátszegi Zsigmond 10—10 kr. Fodor János 20 kr. Mezei Sándor 10 kr. Fehér Lajos 20 kr. Pálfi János 15 kr. Szuhai Ferencz 20 kr. Biró Sámuel 15 kr. N. N. Létai Dénes 10—10 kr. Borbély Máté fia 20 kr. Komjátszegi Pál, Csegezi Lajos 50—50 kr. Nagy Mária 20 kr. Borbély Ferencz 10 kr. Pető Ferencz 20 kr. Ifj. Székely Sámuel 10 kr. Ar.-rákosi unitár. egyház 1 frt. Létai Máté, Komjátszegi Lajos 50—50 kr. Összesen 6 frt 10 kr.

Várfalva: Nagy Mihály 50 kr. Pálfi András 20 kr. Pálfi Mózes 10 kr. Pálfi E. Dénes 20 kr. Pálfi Domokos, Pálfi Sámuel 10—10 kr. Pálfi Kristóf 20 kr. Pálfi Mihály 10 kr. Gadó Gáspár 20 kr. id. Fodor Zsigmond 30 kr. ifj. Fodor Zsigmond, Pálfi Mózesné 10—10 kr. Orbók Ferencz, Ferenczi Mózes 50—50 kr. Fogarasi János 15 kr. Csegezi Balázs 10 kr. Vagyas Péter 20 kr. Vagyas Dénes 10 kr. Weisz Márton 50 kr. Kuti Dániel 15 kr. Pálfi Sándorné, Dénes Mózes 20—20 kr. Gálfi Dániel 50 kr. Pálfi Mihály, Nagy Sámuel 10—10 kr. Pálfi E. András 20 kr. id. Kádár András 10 kr. Orbók Gyula 20 kr. Vagyas János 50 kr. Olvashatatlan 20 kr. Pálfi D. Ambrus, Barla Simon, Barla András 10—10 kr. Biró Lajos 50 kr. Várfalvi unitár. egyház 3 frt. Báró Jósika Andor 1 frt. Összesen 11 frt.

Sepsi-Szentgyörgy, 1828. április.

József Lajós, unitár. lelkész.

Páll Sándor, egyh. gondnok.

Hálás köszönetemet fejezem ki, Hodos, Jobbágytelke, Ehed, róm. kath. községek, továbbá Iszló és Vadad községek képviselőtestületeinek, s igy Barra László körjegyző urnak azon nemes cselekedeteikért, mely szerint ekklésiám romladozó temploma javitására kérésemre Hodos 10 frt. Jobbágytelke, Ehed, Iszló, Vadad 5—5 frtot s így összesen 30 frtot adományoztak a község pénztárából; s igy a február hóban befejezett, vármegyei 106 frt 94 kr könyöradomány gyűjtéssel ez által 136 frt 94 kr. templom-alapunk van. — Isten áldása szentelje meg e filléreket.

Fekete József, unitár. lelkész.